

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation

Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk II.3 Het Interbellum (1918-1940)

II.3.1 Joods leven

Een verwarrend mêlé

In de jaren twintig en dertig waren Joden in het maatschappelijk leven in Roermond, voor zover dat niet exclusief katholiek was, in veel gremia aanwezig. Joseph Hiegentlich en zijn broer Cees, zonen van de al vaker genoemde Sallie, waren actief lid van jeugdverenigingen. Joseph staat dan ook op de oudste foto's van de eerste (neutrale) Padvindersvereniging voor Roermond en omstreken.⁵²⁸ Cees was een van de oprichters van de Roermondse Hockeyclub Concordia.⁵²⁹ Die club had bij haar oprichting in 1926 ondanks fel protest van de katholieke kerk een neutraal karakter gekregen, waardoor Joden er lid van konden worden. Tot de leden behoorden ook Albert Sternfeld en Armand Leviticus.⁵³⁰ Max en Elsa Behretz, kinderen van David, waren actief bij de eveneens neutrale Roermondse zwemclub.⁵³¹ De oudste vereniging van de stad, de Koninklijke Harmonie, kende in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw vijf Joodse gezinnen als lid/contribuant. Sallie Hiegentlich zelf werd aan het begin van het jaar 1918 lid en begunstiger van Weldadigheid, een door liberalen opgerichte vereniging die middelen ter beschikking stelde aan mensen in nood.⁵³² Alex Sternfeld was namens de Joodse gemeenschap lid van het Uitvoerend Comité van de Jubileumfeesten ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van de stad Roermond in 1932. Radiotechnicus Max Behretz werd in 1939 voorzitter van de lokale afdeling van de SDAP. Voor die partij stond hij, weliswaar zonder succes, op de kandidatenlijst bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1939.⁵³³ Deze willekeurige opsomming onderstreept dat Joden actief waren bij de meeste stedelijke activiteiten.

Een goed voorbeeld van de mate waarin de Joodse gemeenschap verweven kon zijn met die van de katholieke meerderheid – het ‘verwarrend mêlé van Rooms en Joods gebeuren’ volgens Jacob Hiegentlich –, is de viering van de gouden bruiloft van het Joodse echtpaar Willem Straus en Bertha Franck op 18 juni 1930. Willem, met roepnaam Louis, werd in Roermond geboren in 1848. Bertha Franck was afkomstig uit Düsseldorf en een jaar jonger dan haar man. Gedurende 42 jaar was Willem/Louis ook vicevoorzitter en

⁵²⁸ Willemse, *100 Jaar Scouting in Roermond 1918-2018*, 14-17.

⁵²⁹ Zijn naam werd uitgesproken als ‘Sees’.

⁵³⁰ GAR, Bibliotheek nr. C 200, *Vijftig jaar Roermondse Hockeyclub Concordia*, 5; *75 jaar Concordia*, 6.

⁵³¹ *De Nieuwe Koerier*, 07.09.1937 en 23.04.1938.

⁵³² Weldadigheid was in 1876 opgericht tijdens het hoogtepunt van de klerikaal-liberale twisten als liberale concurrent voor de katholieke Vincentiusvereniging. GAR, nr. 4222, archief Weldadigheid.

⁵³³ Van der Bruggen, ‘Max Behretz (1913-1942). Het verzet van een vredesactivist in Roermond’, 78.

penningmeester van de Israëlitische gemeente. Zijn beroep was slager en veehandelaar geweest. Het echtpaar woonde in de Voorstad St. Jacob, een stadswijk aan de westzijde van de Roer die door die rivier gescheiden is van de rest van Roermond. Als bewoners van de Voorstad waren zij automatisch lid van de putvereniging St. Jacob.⁵³⁴

Hun huwelijksfeest was voor de leden van hun put aanleiding de straat met veel vlagvertoon te versieren en erebogen te plaatsen. Met een auto werd het gouden bruidspaar naar de Stenen Brug, de verbinding met de stad, gebracht. Daar was de buurt verzameld, werden toespraken gehouden, voordrachten door kinderen verzorgd en werd de traditionele gouden mand aangeboden. Liederen werden gezongen door een dameskoor. Bloemen en andere cadeaus werden aan het bruidspaar aangeboden. Bij hun woning gebeurde dat opnieuw. De fanfare St.-Cornelius leverde de verdere muzikale bijdrage en de leden van de R.K. Slagersvereniging St. Hubertus brachten hun oud-lid hulde. Ook de Joodse gemeente was aanwezig bij de receptie om haar voormalig bestuurder en trouw bezoeker van de synagoge te huldigen. In de avond volgden nog een serenade en een groot feest in de plaatselijke Harmoniezaal.⁵³⁵ Willem Straus zullen wij hierna nog enkele malen tegenkomen. Ondanks zijn hoge leeftijd zou hij in 1943 slachtoffer worden van het geweld van de bezetter.

Afnemend aantal

Dat de kleine en aanvang jaren dertig in omvang wat geslonken *kille* in Roermond zich soms bedreigd voelde door de enorme katholieke overmacht, blijkt uit de woorden die Isidore Goudsmit sprak bij het vijfenzeventigjarig jubileum van de synagoge op 8 juni 1928.⁵³⁶ Goudsmit loofde de eensgezindheid in zijn gemeente, zei trots te zijn op het lidmaatschap van de *Kille Koudesch* (heilig) Roermond, waar gelukkig tot op dat moment geen assimilatie noch gemengde huwelijken waren voorgekomen, waar de *Thora* werd geleerd en *gemieloes geesed* in de volste zin des woord werd beoefend (goede daden werden verricht).⁵³⁷ Zijn woorden illustreren de afstand die er bleef ten opzichte van ‘andersdenkenden’.

⁵³⁴ Vanouds was Roermond georganiseerd in wijkverenigingen rond waterputten. De leden van zo'n putvereniging moesten de eigen waterput in stand houden. Tegelijkertijd bood die vereniging een sociaal kader voor de organisatie van religieuze en profane feesten. Elke putvereniging was vernoemd naar een katholieke heilige. In de Voorstad was dat St.-Jacobus.

⁵³⁵ *Limburger Koerier*, 14.06.1930. *NIW*, 13.06.1930 en 27.06.1930. *De Limburger*, 19.06.1930.

⁵³⁶ Een uitvoerig verslag van de feestelijke viering is te vinden in *CBIN*, 15.06.1928.

⁵³⁷ Genealogisch onderzoek leert echter dat er in de loop van de negentiende eeuw toch in enkele Joodse families in Roermond gemengde huwelijken waren voorgekomen. Dit onderzoek heeft zich beperkt heeft tot de 25 parentelen die door Don Verstegen aan mij ter beschikking zijn gesteld. Op basis daarvan concludeer ik dat de volgende leden van de Joodse gemeenschap in Roermond een gemengd huwelijk hebben gesloten: Sara Getta Swaab, geboren te Elmpt op 18.06.1839, trouwde te Roermond op 12.08.1862 met Jan Willem Dahmen; Anna Theresia Samuella Vries, geboren te Roermond op 08.03.1873 trouwde met Jan Willem Beumer; Jacques Alexander de Vries geboren te Roermond op 11.03.1878, trouwde in tweede echt met Wilhelmina Catharina Verheij; Maurits Voorzanger, geboren te Roermond op

De gemeente had wel in de loop der tijd verliezen geleden, niet alleen door het afnemend aantal leden, maar ook doordat zij haar *chazan*, leraar, *moheel* en *sjouchet* was kwijtgeraakt. Na het vertrek van Trompetter in 1921 was Gerrit Hamburger *chazan* geworden. In de jaarlijkse almanak worden ook zijn beroepen omschreven. Dat waren de functies van voorzanger, *sjouchet*, leraar, *chazan* en *rebbe*.⁵³⁸ Debet aan het verlies van belangrijke functionarissen waren verhuizingen naar elders, maar ook het overlijden in 1928 van Jacob Goedhart, tientallen jaren achtereen voorzitter van de gemeente en beroemd in de verre omgeving als *moheel*. Bij diens overlijden verscheen er een bericht in de plaatselijke katholieke krant waaruit grote waardering sprak:

‘Hier ter stede overleed de heer Jacob Goedhart in den ouderdom van ruim 69 jaren. Vanaf 1884, dus 42 jaar, was de heer Goedhart lid van het kerkbestuur der Israëlitische Gemeente alhier, waarvan vele jaren voorzitter. Even lang was de overledene lid der schoolcommissie van genoemd kerkgenootschap. Als besnijder genoot de heer Goedhart een bijzondere reputatie, zoowel in binnen- als buitenland en was als dusdanig dikwijls een zeer gewaardeerde hulp van artsen. Door zijn streng godsdienstige opvattingen, zijn buitengewone kennis der leer en haar instellingen, genoot de heer Goedhart veler achting. Dat dit werd erkend, blijkt hieruit dat de opperrabbijn van het ressort Noord-Brabant-Limburg, hem met den titel Gower (dat is godgeleerde) begiftigde.’⁵³⁹

Toen *chazan* Hamburger in 1928 besloot naar Aalten te verhuizen, kwam de gemeente in problemen. Een aantal malen plaatste het bestuur grote advertenties in het *NIW* met een oproep aan sollicitanten voor de functies van ‘Gazzen, Rebbe, Sjouchet’ en een maand later ‘Hulpgazzen en twee hulpgazzoniem’.⁵⁴⁰ Later in dat jaar kwam de broodnodige versterking met de komst van *chazan* en godsdienstleraar Leonard Frank Israëls. Na het volgen van opleidingen eind jaren dertig werd hij rabbijn.⁵⁴¹

Ter verhoging van het religieuze peil werd op 3 oktober 1937 de vereniging ‘Agoedas Reingiem’ (Vriendenkring) heropgericht.⁵⁴² De vereniging was onder dezelfde naam al eens eerder opgericht in mei 1916 en had toen als doel gezellige en feestelijke bijeenkomsten te organiseren.⁵⁴³ Om een indruk te

29.06.1882, trouwde met Anna Petronella de Graaf; ook vier kinderen uit het huwelijk van Sibilla Goudsmit en Hartog Abraham Hollander trouwden met niet-Joodse partners.

⁵³⁸ Een *rebbe* is een godsdienstleraar of een rabbijn

⁵³⁹ *De Nieuwe Koerier* 24.03.1926.

⁵⁴⁰ *NIW*, 06.07.1928 en 10.08.1928.

⁵⁴¹ In Roermond bleef Israëls werkzaam totdat hij in april 1943 moest onderduiken.

⁵⁴² *NIW*, 08.10.1937.

⁵⁴³ *Ibidem*, 21.10.1917 en 02.11.1917. In 1917 werd de naam geschreven als *Akoedas Reingiem*.

geven van het schommelend aantal gemeenteleden in de jaren tien, twintig en dertig volgt hier een overzicht van het verloop:⁵⁴⁴

1918: 83		1924: 91		1929: 88		1930: 83		1938: 83
----------	--	----------	--	----------	--	----------	--	----------

De Joodse gemeenschap in Roermond had in de jaren na 1900 een zekere mate van welstand en ontwikkeling bereikt. Hoewel er, afgezien van het literaire werk en de brieven van Jacob Hiegentlich, weinig schriftelijk door hen is vastgelegd – dagboeken en brieven zijn er, zeker na de Shoah, niet of nauwelijks meer –, is de algemene indruk dat zij met een zekere mate van tevredenheid Nederlands burger en stadsbewoner van Roermond waren. Het is dezelfde tevredenheid die te lezen valt in het omvangrijke, in 1938 verschenen boek *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*.⁵⁴⁵ Welgestelde en vooraanstaande Nederlanders kregen daarin de kans om een biografische schets van zichzelf te laten plaatsen, al dan niet voorzien van een portretfoto. Natuurlijk zijn deze autobiografieën nogal eens snorkend van eigendunk, maar ze geven een goed beeld van het ontwikkelde en welgestelde deel van het Nederlandse volk in het algemeen en van de toplaag van de Nederlandse Joden in het bijzonder. Dat velen van de in dat boek voorkomende Joden binnen drie à vijf jaren na de verschijning ervan vermoord zijn, levert de lezer van nu een bitter gevoel op. Enkelen van hen sloegen al in mei 1940 de hand aan zichzelf. Dat er geen Roermondse Joden in zijn opgenomen, hoeft niet te verbazen. Het boek bevat de namen van veel Noord-Nederlanders en van betrekkelijk weinig mensen uit Brabant of Limburg.

II.3.2 Jacob Hiegentlich en het latente antisemitisme

Ondanks alle tevredenheid en aanpassing bleef er bij de meeste Joden toch altijd ook een vaag onbestemd en onaangenaam gevoel. In zijn roman *Schipbreuk te Luik*, verschenen in 1938, schreef Jacob Hiegentlich dat in zijn geboortestad de overwinning van de klerikaal-katholieken op de liberale beweging in de tweede helft van de negentiende eeuw en aanvang twintigste eeuw tot een herleving van ‘de oude reactie’ had geleid.⁵⁴⁶ Onder die oude reactie verstond hij kennelijk het – al dan niet latente – antisemitisme dat, zoals hiervoor gebleken, veelal aan het conservatieve katholicisme eigen is.

Hiegentlichs boeken bevatten veel passages over antisemitisme. *Schipbreuk te Luik* – een scherpe sfeertekening van de Roermondse maatschappij in de jaren dertig – bevat kleine en grote voorbeelden van latent,

⁵⁴⁴ GAR, nr. 4211, Archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6, brief H. Beem aan S.J. Goudsmit d.d. 06.08.1960. Het aantal Joden in 1938 is destijds kennelijk berekend zonder rekening te houden met de vluchtelingen. Globaal zal het aantal Joden ongeveer 100 à 120 zijn geweest.

⁵⁴⁵ Brugmans et al., *Persoonlijkheden*.

⁵⁴⁶ Hiegentlich, *Schipbreuk te Luik*, 96.

maar evengoed venijnig antisemitisme. Zo is er het verhaal van de kleine Siegfried Moser die van zijn vriendjes te horen krijgt dat ‘de Joden de Heer Jezus vermoord hebben’. En al spelend in een speeltuin – bedoeld wordt op een uitspanning in de Roermondse Weerd, een uiterwaardengebied aan de overzijde van de Maas – wordt Siegfried door een jongetje uitgescholden voor spekjood. Met dat scheldwoord duidt men gewoonlijk een Jood aan die zich niet aan de rituele voorschriften houdt. De novelle *Mirjam* van Hiegentlich heeft een pijnlijk antisemitisch slot, waarin een bevriend katholiek priester – zonder er zelf erg in te hebben – een voor Joden schofferende opmerking maakt (‘we marchanderen niet, we zijn geen Joden’).⁵⁴⁷

Dat in Roermond sluimerend aanwezige antisemitisme werd al in 1924 door de zeventienjarige Hiegentlich beschreven in zijn debuutroman *Het zotte vleesch*.⁵⁴⁸ Hiegentlich beschrijft hierin, zoals hij later ook zou doen in andere romans, met name in *Schipbreuk te Luik*, het leven in een kleine provinciestad in Limburg. Dat is telkens de stad Roermond. Personen, locaties en voorvallen zijn vaak door hem met grote precisie geschetst. Er is slechts een verwisseling van namen, eigenschappen en plaatsaanduidingen, die verhindert dat het een al te letterlijk verslag is van de werkelijkheid. Beide romans zijn sleutelromans.

Enkele malen komt in *Het zotte vleesch* de weerzin van een deel van de bevolking tegen Joden aan de orde. Zo gaat een van de bewoners van het in een achterbuurt gelegen huis, waar ook de Joodse hoofdpersoon woont, fel tekeer tegen Joden:

‘Bij Geraedts kwam hij niet meer; de oude nam het hem kwalijk dat hij ’n Jood was. (...) Die Joden, die maakten de bordeelen met hun ontuchtige leven, ze hadden den Heiland dood-gekruisigd en den wereldoorlog veroorzaakt. In Rusland hadden ze de ellende gebracht en de ziektes, ’t waren schurken allemaal, gevloekten van God.’

Ook al is dit fictie, Hiegentlich brengt de belangrijkste, telkens terugkerende vooroordelen en verwijten in deze twee volzinnen bijeen: de dood van Christus door toedoen van Joden, seksueel ongeremd gedrag van Joden, Joods streven naar de wereldheerschappij, Joodse communistische aspiraties en Joden als verspreiders van ziekten en plagen. Bovendien zou God hen vervloekt hebben.

Aan de genoemde debuutroman, die hierna nog enkele malen aan de orde zal komen, is een bijzonder aspect verbonden. Het boek werd door de auteur opgedragen aan ‘Den Heer en Mevr. H.H.J. Maas’. Herman Maas was een fel

⁵⁴⁷ Idem, *Het vochtige park*, 37. De novelle *Mirjam* is ook opgenomen in de herdruk van *Het zotte vleesch*.

⁵⁴⁸ Idem, *Het zotte vleesch* (Amsterdam 1925). Deze publicatie is integraal opgenomen in de heruitgave. Zie voor *Het zotte vleesch* ook Van der Bruggen, ‘Jacob Hiegentlich en Herman Maas, de totstandkoming van *Het zotte vleesch*’, 116-127.

links-liberaal en antiklerikaal journalist die in zijn romans *De Verstooteling*, *Het goud van de Peel* en *Landelijke Eenvoud* geageerd had tegen misstanden in het achterlijke en achtergebleven Peelgebied.⁵⁴⁹ Die strijd had hem in conflict gebracht met de lokale overheid en met de kerk. Omdat hij in het onderwijs dankzij de heftige tegenstand van de katholieke-klerikale partij geen kansen kreeg, moest hij een baan aannemen als boekhouder bij een politieke vriend in Roermond, een liberaal. Ondertussen leverde hij bijdragen voor het al genoemde liberale blad *De Roermondenaar*, waarmee hij zich zo mogelijk nog gehater maakte.

Die haat had al in 1917 een zodanige hoogte bereikt dat er met ongekennde heftigheid in de Tweede Kamer was gediscussieerd over zijn aanstelling als leraar bij de Rijksnormaallessen (de opleiding tot onderwijzer) in Venlo. Dat debat werd gevoerd tussen de katholieke voorman Antonius baron van Wijnbergen en de SDAP'er Kornelis ter Laan, die voor Maas opkwam. Het heftige taalgebruik van beiden moest later door de Kamervoorzitter gecorrigeerd worden.⁵⁵⁰

Jacob Hiegentlich was goed bevriend met Maas en met zijn zonen. Hij had voor Herman Maas een grote bewondering.⁵⁵¹ Maas heeft Jacob de weg gewezen in literair Nederland. Maar de verbittering over de wijze waarop zijn carrière geknakt was, dreef Maas in de jaren dertig in de armen van het rechts-radicalen en antidemocratische kamp van onder anderen de priester Wouter Lutkie. In 1940 sloot hij zich aan bij Nationaal Front en later werd hij lid van de Kultuurkamer en andere dubieuze en antisemitische gezelschappen. Maas is, zoals hierna nog zal blijken, een van de Roermondse liberalen geweest die uiteindelijk bezwiken is voor de verlokkingen van het rechts-radicaal gedachtegoed en die het antisemitisme als een gegeven accepteerde.⁵⁵²

Hoe het openlijke en agressieve antisemitisme van het nazibewind al vroeg vanuit Duitsland Roermond binnensijpelde, blijkt uit een andere passage in *Schipbreuk te Luik*. Deze roman verhaalt merendeels gebeurtenissen uit de jaren dertig. Bij de Jood Israël Moser, in wie wellicht Jakobs vader Sallie is te herkennen, werkte al jaren een Duits dienstmeisje Ilse, woonachtig in Aldniel.⁵⁵³ Op een dag zegt zij haar baan op omdat zij zou gaan trouwen. Moser, die erg gesteld is op de hulpvaardige Ilse, neemt bedrukt afscheid van haar, maar begripvol zegt hij: 'n jonge meid moet trouwen'. Pas later moet hij van anderen

⁵⁴⁹ De drie genoemde boeken van Maas zijn laatstelijk uitgegeven door Toon Kortooms (ed.), *Peelomnibus* (De Bilt z.j.).

⁵⁵⁰ Van der Bruggen, 'Jacob Hiegentlich en Herman Maas', 119.

⁵⁵¹ Zie hiervoor het essay van Jacob Hiegentlich: 'H.H.J. Maas', als manuscript aanwezig bij Rooyet-Gemeentearchief Venray, nr. 135, Collectie Messemaeckers.

⁵⁵² Zie voor Maas: Van den Dam en Lucassen, *H.H.J. Maas, 1877-1958, onderwijzman, literator en journalist*.

⁵⁵³ De naam Aldniel is een variant op de naam van het Duitse dorp Waldniel in de nabijheid van Roermond.

horen dat de recente nazi-wetten bepalen dat ‘Duitsche kristenmeisjes niet meer bij e ... Israëlieten mochten dienen’.⁵⁵⁴

In een boekbespreking van *Schipbreuk te Luik* roemt de schrijver Siegfried E. van Praag in 1938 ‘die stille harmonische menging tussen het gemoedelijke Limburgsche volk en de Joden in dat land’.⁵⁵⁵ Het is opnieuw Jacob Hiegentlich die inzicht geeft in de eigen ervaring van Joden in Roermond over de tweeslachtigheid van de relatie joden-christenen in de stad, waarbij respect en wantrouwen om de voorrang streden. Het volgende citaat uit Hiegentlichs roman *Onbewoonbare Wereld* bevat overpeinzingen van, opnieuw, Israël Moser, nu fabrikant in Roermond:

‘Maar ondanks zijn dwaasheid was hij hoofd van de Joodsche gemeente. (...) Geen land was er mee te bezeilen, met z’n geloofsgenoten, ieder z’n eigen meening! Nee, dan kon hij ’t beter met de kristenen vinden. Wat had hij ’n vrienden! Als hij langs de straat ging, vloegen alle hoeden. “Dat kan in een nacht anders worden”. Welke verdoemelijke idioot had hem dat zinnetje ingefluisterd? Ah, daar had ie ’t, neef Siegfried, de zieledokter! Zionist net als z’n vader, broer Victor, die sombere pessimist. Wat wilden die lui toch, ’t ging immers best met de Joden. Hij zou hier alvast nooit weg willen. Ach ja, je merkte wel dat je anders bekeken werd. Maar toch met alle respect. Vroeger had hij ambities gehad. Had in de groote sociëteit gewild. Kinderachtig. Had zich geërgerd als allerlei onbenullige kaffers lintjes kregen en hij niet. (...) Toch bleef ’t waar, dat de Joden anders werden behandeld. Wat had hij al niet voor de stad gedaan. (...) Hij werd gerespecteerd, hij was dol op deze mooie, oude stad, waar hij zijn geluk gevonden had. Laat Siegfried maar debatteeren en Victor zwart kijken. Die psycho-analyticus was laatst ’n theorie komen ontvouwen over de minste weerstand. Als ’t de lui slecht ging, zochten ze ’n uitweg langs de route van de minste weerstand, zochten ze ’n zondebok, in casu de Joden. Klets. Hij zou weerstand bieden en niet naar Palestina gaan. Dwaze theorieën. Daar stond hij voor de Maas die geelgroen onder de brug voortvloede en hij sprak opeens hardop: “Ziehier mijn Jordaan” en zich omwendend zag hij hoe de stad haar talloze kerktorens in de maan ophief, “en dat is mijn Jeruzalem!”. (...) Hij schudde ’t hoofd, wat dee je in Jeruzalem, als je hier kon lachen en biljarten in de Zwarte Ruiter en voor de najaarsverkoop moest zorgen?’⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ De letter ‘e’ met drie punten staat bij Hiegentlich voor: ‘eh, eh’.

⁵⁵⁵ NRC, 26.08.1938. Eddy-Lex Israël, ‘Rooms en Joods in Roermond, Jacob Hiegentlich (1907-1940)’, 97-104, twijfelt aan de juistheid van het betoog van Van Praag en verwijst naar het anti-Joodse klimaat in katholieke kringen sinds 1900.

⁵⁵⁶ Hiegentlich, *Onbewoonbare wereld*, 37-38.

In het licht van de latere gebeurtenissen zijn deze woorden van een grote tragiek. Zij verwijzen tevens naar de problematiek van de Joden in Europa door de eeuwen heen.⁵⁵⁷

Hiegentlich zelf werd in zijn latere auteursleven ook geconfronteerd met antisemitisme. Dat kwam soms uit onverwachte hoek. Zijn werk werd niet gewaardeerd door toonaangevende auteurs en critici als Menno ter Braak en Edgar du Perron, verantwoordelijk voor de uitgave van het literaire tijdschrift *Forum*. In hun kritiek op Hiegentlichs werk gebruikten Ter Braak en Du Perron soms antisemitische kreten. Op 7 april 1932 schreef Ter Braak aan Du Perron over over Hiegentlichs ‘kruiperige joderigheid’. Een week later werd door hen het beledigende scheldwoord ‘smous’ gebruikt.⁵⁵⁸

II.3.3 Opnieuw Joodse landverhuizers

Opvallend is dat aan de al eerder genoemde stroom van Joodse landverhuizers ook na de Eerste Wereldoorlog geen einde is gekomen. Daaraan zullen grotendeels de heftige vervolgingen van Joden in het toenmalige Polen debet zijn geweest. In diverse edities van het *NIW* na het jaar 1918 staan bij herhaling ingezonden brieven uit Roermond die melden dat de toevloed van veelal Oost-Europese en Russische Joden eerder groeide dan afnam.⁵⁵⁹ Er werd gewag gemaakt van groepen van tien tot dertig personen per week. Het *NIW* publiceerde in 1921 een ingezonden brief uit Roermond over de aanhoudende komst van vluchtelingen.⁵⁶⁰ De inhoud van die brief spreekt voor zich:

‘(...) Geachte heer Redacteur, weet dan dat in het laatste halfjaar wekelijks dertigtallen Poolsche Joden hier aankomen uit Duitschland zonder geldige papieren. Meestal werden deze lieden naar Eindhoven of een andere gemeente verder geholpen. Van Eindhoven kwam bij een der kerkbestuursleden, den heer Goedhart, schriftelijk verzoek om hun verder geen Polen door te zenden. Eveneens kwam zulk verzoek binnen van een comité uit Den Haag. Vroeg of laat worden deze mensen toch geïnterneerd. Hun onderdak te verschaffen is onmogelijk, daar noch het Joodsche noch een ander hotel hun mag of kan logies aanbieden. Nu vraag ik u, mijnheer de redacteur, bestaat er een middel om deze arme stumperds te helpen? Is het beter dat deze lieden werkeloos blijven rondzwerven om bedelaar (of misschien nog erger) te worden, of dat zij gedetineerd worden in het dépôt te Harderwijk, waar het Rijk voor hen

⁵⁵⁷ De geciteerde passage is in een boekbespreking door Jaap Meyer ‘een dwaze en onechte typering van de nationale disharmonie in de ziel van dezen Moser’ genoemd, zie *Ha'ischa*, 01.01.1939.

⁵⁵⁸ Zie hiervoor Eep Francken en Herman Verhaar in hun verantwoording in de postume uitgave van H.A. Gomperts, *Een kern van waarheid* (Amsterdam 2000) 222.

⁵⁵⁹ Enkele voorbeelden: *NIW*, 18.03.1921, 15.04.1921, 30.06.1922 en 21.07.1922.

⁵⁶⁰ *NIW*, 08.04.1921.

zorgt en door onze hoge geestelijkheid wel een oogje in het zeil kan gehouden worden voor een goede behandeling.’

Chazan Gerrit Hamburger plaatste een brief in het *NIW* van 13 juli 1922 en schreef dat er op dat moment maandelijks een twintigtal emigranten in Roermond arriveerde. Kort daarvoor had Philip Cohen, de latere voorzitter van de Joodse gemeente Venlo, in Roermond een lezing over het vluchtelingenprobleem gehouden. Hamburger citeerde in zijn brief Cohen. Die had betoogd dat het zo niet verder kon gaan met de hulp aan emigranten. Letterlijk schreef hij ‘De arme mensen werden van het eene huis naar het andere gestuurd. Wat hebben wij dus gedaan, (...)? Bedelaars gekweekt en nog erger.’. En even verder betoogde hij: ‘Wanneer 10 emigranten van Roermond naar A’dam gezonden worden, dan worden dus de gemeenten Eindhoven, ’s Bosch, Utrecht en zoovele andere gemeenten daarvan ontlast.’

Hamburgers oproep van diende ertoe meer solidariteit te krijgen voor de kosten en zorgen van de vluchtelingenopvang. Het was voorgekomen dat vluchtelingen van de ene stad naar de andere werden gestuurd. En niet altijd werden de gasten welkom onthaald. In Roermond is het voorgekomen dat een gevluchte Russische jongen die in de synagoge een dienst bijwoonde, werd aangegeven bij de politie.⁵⁶¹ Dat was even hard als gemakkelijk, want het politiebureau lag naast de synagoge.

Na 1933 veranderde die aanhoudende stoet van ‘doortrekkenden’ van aard. Toen waren het vooral vluchtelingen die Duitsland vanwege de terreur wensten te verlaten. Waren de Oost-Europese landverhuizers meestal op weg naar de Verenigde Staten zonder de bedoeling om in Nederland te blijven, na 1933 werd het voor iedereen die het kon opbrengen, zaak zijn of haar vege lijf te redden en uit Duitsland te vertrekken. Dat laatste volstond, althans dat dachten velen, door in Nederland te gaan wonen.

II.3.4 De houding van de katholieke pers tegenover Joden

De houding van de Nederlandse katholieke pers tegenover Duitsland tijdens het Interbellum werd aanvankelijk bepaald door het wel en wee van de *Deutsche Zentrumspartei*, de katholieke partij van Heinrich Brüning en Franz von Papen. De Berlijnse correspondent van *De Maasbode*, ridder G. de van der Schueren, was niet ongevoelig voor de in de jaren twintig en dertig opkomende nazi-ideologie. Hij neigde ernaar de vervolging en vernedering van Joden te bagatelliseren. Het door het nationaalsocialisme uitgedragen anticomunisme werd bovendien in die krant in hoge mate gewaardeerd. Het in 1933 gesloten concordaat met het Vaticaan werd

⁵⁶¹ *NIW*, 18.03.1921.

toegejuicht. Toen er vanaf dat jaar sprake was van onderdrukking van katholieke organisaties, kwamen er wel protesten. Maar de Londense correspondent van dezelfde krant, J.H. Boas, zelf van Joodse afkomst, noemde zijn voormalige geloof en geloofsgenoten een maatschappelijk gevaar. Hij vond dat de Joden het antisemitisme deels aan zichzelf hadden te danken.⁵⁶²

De houding van deze krant veranderde volledig toen katholieke organisaties werden bedreigd en aangevallen en het Vaticaan hiertegen protesteerde. Ook voor de noden van Joden kreeg die krant toen meer oog, zij het enkel om humanitaire redenen.⁵⁶³ Het beleid van *De Maasbode* heeft zich vooral gekenmerkt door dubbelzinnigheid. De politicus Aalberse bestreed in die krant het antisemitisme, terwijl de medewerker De van der Schueren het antisemitisme verklaarde uit ‘een mislukt en onnatuurlijk streven naar assimilatie’. Joden moesten volgens hem ‘terug naar het ghetto, weg met het liberalisme, marxisme, gelijkberechtiging en assimilatie’.⁵⁶⁴

Cammaert wijst ten aanzien van *De Maasbode* in zijn studie over het verzet in Limburg, *Het verborgen front*, op religieuze en politieke motieven en ook op historisch gegroeide anti-Joodse sentimenten.⁵⁶⁵ Tot die motieven rekent hij de positie van partijen van geloofsverwanten in Spanje, Oostenrijk en Duitsland in de jaren twintig en dertig. Maar ook vallen daaronder de sympathieën voor rechts-radicalen en totalitaire regimes in Italië en Duitsland, zolang in die landen de positie van het katholieke geloof verbeterd werd. Te denken valt aan het Verdrag van Lateranen uit 1929 en het Concordaat van de katholieke kerk met Duitsland uit 1933.

Ook bij andere katholieke kranten hebben die motieven destijds tot tweeslachtigheid geleid ten aanzien van de Joodse bevolkingsgroep. Enerzijds werden berichten over discriminatie en vervolging zonder beperking geplaatst, anderzijds werd in religieuze berichtgeving en becommentariëring altijd weer gerefereerd aan de door de Joden veroorzaakte dood van Christus. Soms werden grappen gemaakt die van weinig sympathie voor Joden getuigden. Zelfs op jeugd- en kinderpagina's schoot de redactie nog wel eens uit de bocht.

⁵⁶² De katholiek geworden bekeerling J.H. Boas gaf in 1924 een boek uit met de titel *Israëls uur* (Roermond 1924). In *CBIN*, 24.04.1925, verscheen een uiterst kritisch commentaar hierop dat aanving met de woorden: ‘De heer Boas. onze oud-geloofsgenoot behoort tot die personen, die, om het beeld te gebruiken van den Stichter van het Christendom, meenen steenen te moeten werpen in de bron, waaruit zij gedronken hebben. Wellicht doet hij dat om zich bij zijn nieuwe geloofsbroeders een wit voetje te maken.’ Boas kwam in zijn boek met aloude verwijten aanzetten dat Joden vrijmetselaars waren en de pers beheersten. Hij sloot zich aan bij de opvattingen van notoire katholieke antisemieten. Ook in *De Vrijdagavond* van 27.02.1925 wordt dit boek afkeurend besproken onder de titel ‘Een renegatenboek’.

⁵⁶³ Vermeulen, *De Maasbode*, 180-184.

⁵⁶⁴ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939*, 310-318.

⁵⁶⁵ Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 42; Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939*, 345-355.

Omdat al deze katholieke kranten in meerdere of mindere mate aan de leiband van hun bisschoppen liepen, gaat het niet te ver om als leidraad de berichtgeving te nemen van de krant die vrijwel naast het bisschoppelijk paleis in Roermond was gehuisvest: *De Nieuwe Koerier*. Deze laatste krant is ook lange tijd eigendom van het bisdom geweest en kan daarom wel meer dan andere kranten beschouwd worden als de toenmalige spreekbuis van de bisschop. Bovendien waren de meeste aan deze krant verbonden journalisten oud-priesterstudenten. Bij de hierna volgende inventarisatie van berichten over Joden uit de Roermondse krant in de periode 1921 tot en met 1939 zijn de artikelen over de aanwezigheid en de komst van Joden in Palestina buiten beschouwing gelaten. Dat geldt ook voor de talloze berichten over discriminatie en mishandeling van Joden in Duitsland en elders in Europa.⁵⁶⁶

De volgende opsomming toont de aard en de frequentie van bepaalde thema's in artikelen aan de hand van door mij gemaakte categorieën:

- In de categorie 'Joden zijn bolsjewiki/communisten' zijn twee berichten te vinden: 19.02.1921 en 14.03.1923.
- In de categorie 'Religie' vindt men negen berichten: 26.02.1921, 09.03.1921, 15.04.1922, 09.12.1922, 03.03.1923, 10.03.1923, 31.03.1923 en 09.08.1930.
- In de categorie 'Verhalen en grappen over Joden voor kinderen': vier berichten 09.09.1933, 25.03.1934, 17.11.1934 (met zogenaamd Jodendialect) en 29.03.1939.
- In de categorie 'Terloops schofferende kwalificaties' zijn er drie: 14.03.1925, 14.06.1926 en 03.07.1929.
- In de categorie 'Fixatie op Ahasverus, de wandelende Jood', twee berichten 30.10.1933 en 09.11.1937.
- In de categorie 'Bekering van Israël en verongelijkheid over meer aandacht in de pers voor Joden' dertien berichten: 28.01.1925, 15.03.1926, 19.03.1926, 10.05.1926, 14.06.1926, 05.05.1929, 17.10.1935, 09.01.1937, 05.01.1938, 12.02.1938 en 23.01.1940.

Bij de categorie 'Religie' worden uitdrukkingen gebruikt als: 'De schandelijke misvorming door de Farizeeën van de wetgeving van Mozes door letterzifterij en valse wetsuitlegging', 'Het volk van Israël heeft helaas zijn heil niet

⁵⁶⁶ I In 2005 heb ik bij de publicatie 'De ondergang van joods Roermond (1940-1945)', in: *SvR* 14 (2006) op basis van bestaande literatuur gesteld dat de Limburgse kranten tot het midden van de jaren dertig weinig aandacht aan de vervolging en verdrijving van Joden hebben besteed. Nader onderzoek leert dat die stelling onjuist is. Met grote regelmaat zijn in de jaren twintig en dertig berichten hierover te vinden. Aan de hand van de dissertatie van Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland* o.a. 224-227, kan geconstateerd worden dat ook de landelijke dagbladen, waaronder *De Maasbode*, het grootste deel van hun buitenlands nieuws besteed hebben aan Duitsland. Ook werden in alle kranten forse aantallen achtergrondartikelen geplaatst.

begrepen', 'De verloren schapen van Israël', 'De haat der Joodsche oversten', 'De Hoge Raad der Joden wilde de christenen met geweld uitroeien', 'De Joodsche haat voor Christus' en '(...) den verrader Judas, het type van den hebzuchtigen, vrekkingen Jood, wiens gierigheid hem tot den diep gezonken verrader van den God-mensch doet worden'.

Bij 'Verhalen en grappen' vindt men onder andere het eeuwenoude verhaal over het jodenkind dat de communie ontvangt, door zijn vader in een brandende oven gestopt wordt en door christenen en de maagd Maria gered wordt.⁵⁶⁷

'Terloopse schofferingen' zijn bijvoorbeeld: 'Nooit heeft hij zich de Joodsch-materialistische beschouwing eigen gemaakt' en 'De Joodsche geldkoningen van dat land'.

Er zijn veel berichten waarin de noodzaak van de bekering van alle Joden als een panacee voor het 'Joodse vraagstuk' wordt aanbevolen, dus voor alle moeilijkheden die men meende te hebben met het Joodse volk. Die hardnekkige wens om Joden te bekeren is door Jacob Hiegentlich bespot in zijn novelle *Mirjam*, waarin burgers van Roermond tegen Jacobs vader zeggen: 'Ziet, ge zijt zo'n brave Jood. Waarom wordt ge geen Christen?' Hiegentlich laat daarop volgen: 'Maar zeer ter snede antwoordde mijn vader: Dan zou ik geen brave Jood meer zijn'.⁵⁶⁸

De hiervoor geciteerde woorden, uitdrukkingen en volzinnen uit de Roermondse krant getuigen niet van kennis en respect en zijn even zovele blijken van anti-judaïsme. De felle haat en het grove antisemitisme zoals die in de negentiende eeuw werden aangetroffen, waren er misschien niet meer, maar latent aanwezig bleven de anti-Joodse gevoelens, met van tijd tot tijd een forse uitschieter in negatieve zin. De landelijke bladen *De Maasbode* en bijvoorbeeld ook de gereformeerde *De Standaard* vertoonden in hun berichtgeving hetzelfde beeld. Zij gaven veel aandacht aan 'het Joodse vraagstuk' en wijdden daar lange beschouwingen aan. Naast herhaalde en felle protesten tegen de vervolging kregen Joden van menige medewerker in die bladen ook de schuld van het antisemitisme.⁵⁶⁹ Het al genoemde standpunt van de Londense correspondent van *De Maasbode* die Joden een maatschappelijk gevaar vond en hun verweet dat zij het antisemitisme deels aan zichzelf hadden te danken, spreekt voor zich. Daarbij lijkt de algemene tendens van de katholieke krantenberichten in deze tijd vooral de vermeende noodzaak te zijn van de bekering van de Joden.

Positieve berichtgeving was er ook. Op 2 juli 1933, kort na de machtsovername in Duitsland, protesteerde de aan het bisdom Roermond

⁵⁶⁷ Sanders, *Levi's eerste kerstfeest. Jeugdverhalen over Jodenbeking 1792-2015* 373, met hetzelfde verhaal.

⁵⁶⁸ Hiegentlich, 'Mirjam', 25.

⁵⁶⁹ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 310-318.

verbonden priester Henri Poels, hoofdaalmoezenier van sociale zaken, tijdens een grote meeting van de Limburgse Werkliedenbond en de Katholieke Mijnwerkersbond principieel tegen het nationaalsocialisme. Zijn protest gold uitdrukkelijk ook de behandeling van socialisten, communisten en Joden. Hij sprak zijn verontwaardiging uit over het gruwelijk onrecht dat deze mensen werd aangedaan en stelde: ‘Wij vragen recht voor ieder menskenkind: ook voor Joden.’⁵⁷⁰ Zijn gehele toespraak, inclusief deze woorden, werd in de krant opgenomen.⁵⁷¹

Met dit protest was Poels, zoals hiervoor al is betoogd, de eerste in zijn bisdom die zich zonder voorbehoud publiekelijk uitte tegen het antisemitisme. Vele jaren eerder, in 1898 had hij in het blad *De Katholiek* al een artikel gepubliceerd over ‘De belangrijkheid der geschiedenis van ’t oude Israël’. Die geschiedenis was volgens hem van belang, omdat zij een fundamentele invloed heeft gehad op de wording van onze westerse beschaving.⁵⁷² In de jaren vóór 1933 was Poels overigens nog onder invloed van het gangbare kerkelijke anti-judaïsme. Hij geloofde in die tijd erin dat Joden, naast protestanten, verlichte filosofen, vrijmetselaren, kapitalisten en socialisten tot de traditionele vijanden van zijn kerk behoorden.⁵⁷³

Meer in het algemeen draaide de houding van de Limburgse katholieke bevolking ten opzichte van Joden bij. Zo bleek bij het zilveren ambtsjubileum in 1938 van de voorganger van de Sittardse Israëlitische gemeente, N.B. van Blijdestein, de afstand tussen katholiek en jood in Limburg aanzienlijk kleiner geworden. Aan het verslag in het *NIW* valt te ontleen dat naast veel wereldlijke autoriteiten een groot aantal priesters aanwezig was samen met een leraar van het Bisschoppelijk College in Roermond. Zelfs de plaatselijke carnavalsvereniging ontbrak niet, evenmin als de kinderen uit het internaat van de zusters karmelietessen. Allen overlaadden de jubilaris met loftuitingen.⁵⁷⁴ Zou het onder de dreiging van Duitse zijde zijn geweest dat de scheidsmuren tussen de geloven op lokaal niveau wat geslecht waren?⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Colson, *Poels*, 580-583.

⁵⁷¹ *De Nieuwe Koerier* 03.07.1933.

⁵⁷² Ontleend aan Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel*, 147.

⁵⁷³ Ramakers, ‘De houding van de Nederlandse katholieken’ 92.

⁵⁷⁴ *NIW*, 19.08.1938.

⁵⁷⁵ Nathan Bernhard van Blijdestein en zijn vrouw Sophia Kransberg werden beiden op 14 mei 1943 in Sobibor vermoord.

II.3.5 Van reactionair conservatisme naar integralisme, corporatisme, fascisme en antisemitisme

Verbanden

Het verzet tegen de verworvenheden van de Verlichting, het liberale gedachtegoed en de moderne democratie groeide vanaf het begin van de jaren twintig. In zuidelijke landen in Europa zoals Italië, Spanje en Portugal, maar ook in Oost-Europese landen kreeg dat verzet vorm in de fascistische bewegingen. In Italië werd deze autoritaire, gewelddadige en onverdraagzame ideologie onder Mussolini de heersende opvatting. Andere landen zoals Spanje, Portugal, Hongarije en Polen volgden op enig moment dit voorbeeld. Kenmerkend voor fascisme was ook een extreem nationalisme. Fascisme was vaak corporatistisch georiënteerd. De staat werd volgens die leer niet meer beschouwd als een conglomeraat van individuen, maar als een zelfstandig organisme van hogere orde, een macht die alle vormen van zedelijk en verstandelijk leven van de mens samenvatte en verenigde. Als gevolg daarvan werd de staatsorganisatie gebaseerd op ongecontroleerde macht en werd de democratie verafschuwd. Die staat moest onder andere opgebouwd worden met behulp van organisaties per bedrijfstakken.

Een rechtstreeks verband tussen de opkomst van het fascisme en het extreem conservatieve katholicisme, dat wordt aangeduid als integralisme, is gesuggereerd door de historicus L.J. Rogier. Onder het bewind van Pius X, paus van 1903 tot 1914, was het integralisme gangbaar geworden.⁵⁷⁶ Integralisten keerden zich fel tegen het zogenaamde modernisme dat in menig opzicht de idealen van de katholieke Verlichting wenste voort te zetten. Dit modernisme werd in de encycieliek *Pascendi Dominici Gregis* (1907) krachtig veroordeeld. Vanaf 1910 dienden alle priesters een antimodernisteneed af te leggen. Conservatieve en reactionaire krachten hadden overwonnen.⁵⁷⁷ Volgens de Duitse historicus Blaschke was het integralisme niet alleen een positief programma dat moest dienen om de eigen groep bijeen te houden, maar had het ook een kwaadaardige buitenwereld nodig die erop loerde de eigen vesting, die toch al omsingeld scheen, in te nemen. Een belangrijk onderdeel van die kwaadaardige buitenwereld waren de Joden en het joodse geloof, in de woorden van Blaschke:

‘Je intensiver diese Einkreisungsphobie wurde, die einem Verfolgungswahn nahekam, desto überzeugter waren die Katholiken, daß

⁵⁷⁶ De term integralisme is ontleend aan de tekst ‘Qui integralistae appellari queunt’ (die men integralisten zou kunnen noemen) uit *Pascendi Dominici Gregis*.

⁵⁷⁷ Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, 511-568; Rogier, *Katholieke Herleving*, 425-488.

Juden nicht nur zu den Teilnehmern, sondern auch zu den Anführern in diesem Belagerungsring gehörten.’⁵⁷⁸

In Nederland is de priester Marie A. Thompson de meest uitgesproken integralist geweest. Hij was van 1898 tot 1912 hoofdredacteur van *De Maasbode*. Thompson trachtte jarenlang die krant ‘als een ramschip van het integralisme’ in te zetten.⁵⁷⁹ Met dat ‘ramschip’ voerde hij een meedogenloze publicitaire oorlog tegen iedere vorm van vermeend modernisme.⁵⁸⁰

Vaststaat dat fascisme en integralisme dezelfde waarden bestreden. De woorden van Pius X logen er niet om: ‘Bestrijd de liberalen met de vuist. Sla ze, waar ge ze raken kunt. Oorlog kan men nu eenmaal niet met zachtheid voeren.’⁵⁸¹ Zelfs de voorganger van Pius X, de nauwelijks als minder reactionair bekend staande Leo XIII, was volgens Rogier in zijn latere levensjaren in de ban geraakt van de strijd tegen het ‘Satanisme’ van legers van Jodendom, protestantisme, vrijmetselarij en demo-liberalisme.⁵⁸² Maar ook in zijn eerdere encyclieken ageerde Leo XIII al tegen duivelse samenzweerdere en verdedigde hij antimodernistische standpunten.⁵⁸³ Hierbij moet nog aangetekend worden dat juist onder zijn pontificaat in toonaangevende katholieke kranten zoals *La Civiltà cattolica* en de *L'Osservatore Romano* de hiervoor al aangeduide grof antisemitische publicaties verschenen. Bovendien verleende deze paus samen met zijn staatsecretaris Rampolla intensieve steun aan de antisemitische campagne van de populistische leider van de Christlichsoziale Partei van de Weense burgemeester Karl Lueger, zoals bekend een inspirator van Adolf Hitler.⁵⁸⁴

Pius X is overigens niet alleen de paus geweest van het integralisme, maar ook de paus die nauwe banden onderhield met Jodenhaters als de priester Umberto Benigni. Laatstgenoemde streed met de door hem opgerichte Congregatie van Sint-Pius V tegen alle vormen van liberale sympathieën en verkondigde publiekelijk afschuwelijke theorieën over Joden en het joodse geloof. Ook was Benigni een van de pleitbezorgers en de uitgever van *De protocollen van de Wijzen van Zion*, gekenschetst als ‘misschien het meest

⁵⁷⁸ Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus*, 315. Vertaling citaat: ‘Hoe intenser deze omsingelingsangst, die bijna paranoïde vormen aannam, werd, des te meer waren de katholieken ervan overtuigd dat de Joden niet alleen tot de deelnemers, maar ook tot de aanvoerders van deze belegering behoorden.’

⁵⁷⁹ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 148.

⁵⁸⁰ De Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940*, 235-267 beschrijft in hoofdstuk 10 ‘De kardinaal en de ketterjager. Het duel tussen kardinaal W.M. van Rossum en M.A. Thompson, 1912-1914’ het fanatieke en niets ontziende optreden van Thompson.

⁵⁸¹ Geciteerd in: Rogier, ‘Op- en neergang van het integralisme’, 33.

⁵⁸² Ibidem, 31.

⁵⁸³ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 167.

⁵⁸⁴ Ibidem, 186-204.

obscure en tegelijk meest lugubere geschrift dat ooit door de menselijke geest werd voortgebracht'.⁵⁸⁵ Het zal niet verbazen dat Pius X en zijn staatssecretaris nalieten bij het eerder genoemde proces rond de aan de Jood Mendel Beilis ten laste gelegde rituele moord die beschuldigingen als onaanvaardbaar af te wijzen.⁵⁸⁶

De hiervoor al enkele malen genoemde Henri Poels is een van de slachtoffers van het integralisme is geweest. Hij liep zijn aanstelling als docent Bijbelwetenschap aan het grootseminarie in Roermond en een lidmaatschap van de Pauselijke Bijbelcommissie mis, omdat op hem de verdenking rustte van modernistische sympathieën. Dat was overigens wel in een periode dat Poels zijn kerkelijk anti-judaïstische standpunt nog niet verlaten had.

Katholieke Nederlandse intellectuelen en kunstenaars vóór de Tweede Wereldoorlog

Fascistische en corporatistische ideeën waren populair in de jaren twintig en dertig, ook in Nederland. Katholieke intellectuelen en kunstenaars toonden hun sympathie daarvoor in bladen als *Katholieke Staatskunde*, *De Valbijl*, *De Paal* en *De Christophore*. Met verve getuigden zij van hun antidemocratische gezindheid. Het waren veelal jonge katholieke intellectuelen en schrijvers die teleurgesteld waren door het gebrekkige functioneren van de democratie. De wereldwijde economische crisis vanaf 1929 zal invloed op hun denken hebben gehad. De aanvankelijke successen van de dictatoriale regimes in Italië en Portugal – en later ook in Duitsland – op het gebied van de economie en de sociale zekerheid hadden bovendien indruk op hen gemaakt. Hen allen fascisten te noemen gaat te ver, maar zij leefden wel in een sfeer waarin men de ogen kon sluiten voor de dictatoriale en gewelddadige aspecten van de genoemde regimes. Sommige bladen uit katholieke kring, zoals *Aristo* en *De Nieuwe Gemeenschap* kwamen ronduit voor hun antisemitisme uit. Voor velen van hen gold ook, vrij naar de titel van de recent verschenen studie over het fascisme in Nederland van Willem Huberts, dat zij leefden in de ban van een vermeend beter verleden.⁵⁸⁷

Het voor jonge katholieken bestemde blad *Roeping*, waarvan de letterkundige Gerard Knuvelder als hoofdredacteur fungeerde, bevond zich in de antimodernistische en integralistische hoek en had fascistische sympathieën.⁵⁸⁸ Zelfs het meer sociaal-ethische katholieke blad *De Gemeenschap*, opgericht in 1924, had tot 1934 redacteurs die neigden naar fascisme en zich antidemocratische uitten. *De Gemeenschap* heeft echter aan het begin van de

⁵⁸⁵ *De Groene Amsterdammer* 22.03.1995. Voor Benigni zie o.m. De Valk, *Roomser dan de paus?*, 239-242.

⁵⁸⁶ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 226-236.

⁵⁸⁷ Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*.

⁵⁸⁸ Klijn en te Slaa, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*, 320.

jaren dertig een duidelijk antifascistische koers ingezet. De redacteuren die zich met die wijziging niet konden verenigen, verlieten het blad en richtten het eveneens katholieke tijdschrift *De Nieuwe Gemeenschap* op dat een militant en radicaal-rechts beleid had. Het kreeg in toenemende mate een antisemitisch karakter. Prominente medewerkers waren Albert Kuyle (pseudoniem Louis Kuitenbrouwer) en diens broer Henk.⁵⁸⁹

Al deze bladen werden in Roermond gelezen en er werd door Roermondenaren ook in geschreven. In het eerste fascistische blad van Nederland, *Katholieke Staatskunde*, schreef de Roermondse rechter mr. C. van Hövell artikelen tegen het heersende politieke stelsel. Collega-auteurs van hem in dat blad waren de stichter van de Rapaillepartij Erich Wichman, de felle fascist Ernest Michel en de sterk naar het fascisme neigende priester Wouter Lutkie. Ook toonaangevende katholieke werkgevers als mr. B.J.M. van Spaendonck en mr. M.P.I. Steenberghe werkten aan dit blad mee. Beiden zouden zelfs in het najaar van 1933 met Mussert aan de onderhandelingstafel gaan zitten.

Katholieke Staatskunde stond onder leiding van de ‘oerfascist’ Emile Verviers, die hierna nog besproken zal worden als fanatieke integralist.⁵⁹⁰ Later was Van Hövell lid van de redactie van *Opbouwende Staatskunde*, een tijdschrift van ‘een groep katholieken ter bevordering van de antidemocratische herstelgedachte’.⁵⁹¹

In *Aristo* schreef de Roermondse jurist mr. P.P.J.M. (Paul) Geradts, die wij hierna nog uitgebreid zullen tegenkomen. Deze laatste was vanaf 1938 ook lid van de Raad van redactie van dat blad.⁵⁹² Geradts is in 1940 lid geworden van de beweging Nationaal Front.

Zwart Front, Nationaal Front en Jodenhaat

Aan de oprichting van Nationaal Front was een andere beweging voorafgegaan: Zwart Front. Deze partij was in 1934 ontstaan uit enkele fascistische partijtjes die elkaar voordien heftig bestreden hadden. Zwart Front gaf enkele partijbladen uit zoals *De Weg* en *Zwart Front*, beide fel antisemitisch en fascistisch van aard. Samen met de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) is Zwart Front kenmerkend voor de vloeiende overgang van fascisme naar het Duitse nationaalsocialisme, dat beschouwd kan worden als een zo mogelijk nog agressievere variant van fascisme, gecombineerd met rassenhaat. Zwart Front,

⁵⁸⁹ Eind 1936 werd *De Nieuwe Gemeenschap* opgeheven. Na de Tweede Wereldoorlog werd Kuyle voor zijn pro-Duitse en antisemitische publicaties veroordeeld door de Eerste Raad voor de Letterkunde en kreeg hij een publicatieverbod.

⁵⁹⁰ Klijn en te Slaa, *De NSB*, 84-85. De uitdrukking ‘oerfascist’ is ontleend aan dit boek.

⁵⁹¹ Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940*, 52-60.

⁵⁹² *Ibidem*, 225.

dat in Midden- en Noord-Limburg maar weinig leden had, stond onder leiding van de oud-seminaristudent Arnold Meijer.

In het blad *Zwart Front* publiceerde de politiek tekenaar en illustrator van katholieke huize Karel Thole zijn grove antisemitische tekeningen. Thole wordt als een van de meest uitgesproken katholieke antisemieten met de grootste invloed beschouwd.⁵⁹³ Juist in het katholieke Brabant en Zuid-Limburg, waar de partij *Zwart Front* altijd al de grootste aanhang had, behield Thole na de oorlog nog vele jaren een trouwe vriendenkring.⁵⁹⁴ Van de hand van Thole is onder andere de beruchte tekening ‘Bram is uit eten geweest’, gepubliceerd in *Zwart Front* van 2 oktober 1937.⁵⁹⁵

In 1948 verscheen een boekje over het werk van Thole onder de titel *De Nederlandse Illustrator Karel Thole*, geschreven onder het pseudoniem ‘A. Nonymus’. Met geen woord wordt daarin gerept van Tholes vele schandelijke tekeningen en over diens kwalijke rol bij antisemitische bladen als *Zwart Front*. Na de oorlog kreeg zijn werk vrijwel altijd lovende recensies, behalve van Annie M.G. Schmidt in *Het Parool*, van de redactie van die krant en van Simon van Collem in het *NIW*.⁵⁹⁶ Annie Schmidt schreef over Thole: ‘van wie we ons toch tekeningen in de allermiselijkste antisemitische NSB-krantjes herinneren.’

In april 1940 werd *Zwart Front* ontbonden en opgevolgd door Nationaal Front. Deze ontwikkeling impliceerde geen verwatering van de beginselen. Dat blijkt wel uit dit uit 1940 stammende citaat van Arnold Meijer:

‘Door ons optreden thans, is zeer dikwijls het gevolg dat men zegt: “Och die arme Joden”. Wij moeten bewerken dat men zegt: “Die arme Nederlanders en die verd..... Joden.” Wanneer we dat kunnen bereiken met behoud van onze principieele stellingname ten aanzien van de Joden door minder vaak de Joden uit te schelden, doch bij de lezers van ons orgaan de suggestie te wekken: “alweer een Jood en dat moet nu maar eens uit zijn”, dan moeten we zulks ook doen. Het gaat om het resultaat.’⁵⁹⁷

Nationaal Front was hooguit een op een enkel onderdeel minder agressieve organisatie dan *Zwart Front*. De doelen van beide organisaties waren gelijk en in de grof antisemitische houding werd, zij het wat tersluiks, volhard. De tijdens de

⁵⁹³ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 380.

⁵⁹⁴ Zie hiervoor Duyzings, *Rommedoe*, 131-136.

⁵⁹⁵ Wonderlijk is dat op de aan Thole gewijde website op Wikipedia (stand van zaken d.d. 19.12.2020) geen enkele aandacht wordt besteed aan zijn schokkende antisemitische tekeningen en evenmin aan zijn lidmaatschappen van *Zwart Front* en de NSB. Voor zover bekend is er na de Tweede Wereldoorlog ook geen strafvervolgning geweest, hoe terecht die ook zou zijn geweest.

⁵⁹⁶ *Het Parool*, 03.03.1949 en 27.04.1949; *NIW*, 01.06.1951.

⁵⁹⁷ Schippers, *Zwart Front en Nationaal Front*, 145.

eerste jaren van de oorlog door Meijer en de zijnen gewenste fusie met de Nederlandsche Unie van het driemanschap L. Einthoven, J. Linthorst Homan en J. de Quay is met name afgeketst op het 'Jodenvraagstuk'.⁵⁹⁸

Voor Roermond was het aantal leden van Nationaal Front omvangrijk. De stad had er 202, aanzienlijk meer dan het veel grotere Venlo, waar slechts 128 leden woonden.⁵⁹⁹ Vermoedelijk is de aanhang van de al genoemde plaatselijke politicus mr. Paul Geradts hem gevolgd bij diens overstap naar Nationaal Front.⁶⁰⁰ De overgang van Zwart naar Nationaal Front leverde ook landelijk veel nieuwe leden op, merendeels katholieken. In de Culturele Kamer van Nationaal Front kon men de Roermondenaar van oorsprong ir. Edmond Nicolas, broer van de bekende glazenier Joep, aantreffen. In de Politieke Kamer zaten Geradts en de kasteelheer van Hillenraad in Swalmen, Herman graaf Wolff Metternich. Deze kamers, die functioneerden als adviesorganen, waren elk samengesteld uit globaal dertig leden. Er was ook een Sociaal-Economische Kamer.⁶⁰¹ Verder was er ook een Raad van Nationaal Front waarvan Geradts en notaris Charles Russel uit Eijsden deel uitmaakten. Het waren toonaangevende kunstenaars, auteurs, industriëlen en bestuurders die van deze kamers deel uitmaakten. Geen van hen schijnt enige aanstoot genomen te hebben aan de Jodenhaat, die het Nationaal Front uitstraalde.

Integralisme en fascisme

Om iets van de populariteit van bewegingen als Zwart Front en Nationaal Front te begrijpen en om tevens in algemener zin de complexe relatie van politiek en godsdienst nader te bezien, is het zinvol om een blik te werpen op een enkel facet van de mentaliteit in de katholieke wereld van het Interbellum. Dat voert ons allereerst naar de aard van het verband tussen integralisme, fascisme en corporatisme. Over het karakter van deze verbanden bestaat de nodige discussie. Zo wordt het door Rogier gelegde verband tussen integralisme en fascisme niet algemeen aanvaard, zoals ook bezwaar wordt gemaakt tegen de stelling dat corporatisme vanzelfsprekend eigen is aan de associatie van katholicisme en fascisme.⁶⁰² Luykx noemt de associatie van katholicisme met het fascistisch corporatisme zinloos. Dit omdat het in het katholiek corporatisme, anders dan in

⁵⁹⁸ De in juli 1940 opgerichte politieke beweging Nederlandsche Unie streefde naar een brede nationale samenwerking, een harmonische structuur en sociale rechtvaardigheid onder het Duitse bezettersregime. De ontbinding van de Unie door de bezetter vond plaats in december 1941.

⁵⁹⁹ Schippers, *Zwart Front en Nationaal Front*, 181-213 en 364-367.

⁶⁰⁰ Geradts, die via zijn voorgeslacht en zijn echtgenote nauw aan Limburgse adellijke families geparenteerd was, slaagde er ook in leden van de adel ervan te overtuigen zich bij Nationaal Front aan te sluiten. BHIC, Zwart en Nationaal Front, nr. 234 inv.nr. 2136.

⁶⁰¹ Schippers, *Zwart Front en Nationaal Front*, 234-235; Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat*, 142-145.

⁶⁰² Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel* 565-566.

het fascistische model, niet gaat om de versterking van de staatsmacht en al zeker niet om die bij één partij te leggen.⁶⁰³

In zijn encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) pleitte Pius XI voor een katholiek corporatisme. Corporatisme, katholiek of fascistisch, kan echter moeilijk als een democratisch en transparant fenomeen worden beschouwd, omdat het inhoudt dat cruciale beslissingsprocessen plaatsvinden binnen groepen met politieke macht zonder democratische legitimatie of controle. Macht en belang zijn dan sterker dan recht en rede, vaak ten koste van de zwakkere.⁶⁰⁴ Juist daardoor is er een symbiose tussen dit begrip en fascisme.

Bovendien blijft onduidelijk wat onder ‘katholiek corporatisme’ verstaan moet worden en waarin het in de uiteindelijke uitwerking daadwerkelijk verschilt van politiek of fascistisch corporatisme. Zoals Cammaert in *Het verborgen Front* terecht schrijft:

‘Het doel van corporatisme was decentralisatie, een minimum aan staatsbemoeienis. (...) De praktijk in met name Italië en Duitsland toonde evenwel aan dat het oorspronkelijk corporatisme tot het tegendeel, namelijk tot een zeer autoritaire en centralistische bestuursvorm leidde.’⁶⁰⁵

Het in Portugal en Italië doorgevoerde corporatisme en de centrale regeling van sociale vraagstukken in die landen vonden daar aansluiting bij de hiërarchische structuur van de katholieke kerk en bij ideeën van conservatieve katholieke intellectuelen over de inrichting van de maatschappij. Recent is dat opnieuw aan de orde gesteld in een NIOD-rapport met de titel *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*.⁶⁰⁶ Corporatisme paste bij de structuur van de kerk en bij de gedachtewereld van veel van haar conservatieve gelovigen. Juist in de twee genoemde landen, beide katholiek en beide destijds met een fascistisch regime, werd het corporatisme een onderdeel van de staatsleer.

Zowel integralisten als fascistten dweepten met een (vermeend) roemrucht verleden en verheerlijkten dat. Bij de eersten kwam dat overwegend uit religieuze motieven voort, bij de laatsten was die verheerlijking eerder van seculiere aard. Hun aanhangers ontzegden aan anderen het recht om er afwijkende denkbelden op na te houden. De relatie tussen integralisme en fascisme in de jaren twintig en dertig wordt duidelijker als men de politieke keuzes in ogenschouw neemt van navolgers van iemand als de felle integralist

⁶⁰³ Luykx, *Andere katholieken*, 289-294.

⁶⁰⁴ Van Waarden, ‘Corporatisme als probleemoplossing’, 65. Deze auteur is een groot voorstander van corporatisme, maar noemt toch ook deze bezwaren.

⁶⁰⁵ Cammaert, *Het verborgen front*, 24.

⁶⁰⁶ Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*, 9.

Thompson. Te denken valt aan de *Aristo*-redacteur Vincent Cleerdin, de *Maasbode*-medewerker Henri van Haastert, de hoofdredacteur van *Katholieke Staatskunde* en latere nationaalsocialist Emile Verviers, de journalist Willem Nieuwenhuis en hun leidsman Pieter van der Meer de Walcheren.⁶⁰⁷ Allen sloten zij zich in de jaren dertig bij fascistische partijen aan of maakten hun sympathie daarvoor kenbaar.⁶⁰⁸

Allen waren medewerkers van *De Maasbode* en verzorgden in 1917 gezamenlijk de vertaling van werk van de katholieke Franse auteur Léon Bloy. Bloy publiceerde in 1892 zijn beruchte *Le Salut par les Juifs* dat gekenschetst is als ‘een bijzondere mengeling van antisemitisme en filosemitisme’.⁶⁰⁹ In hoeverre die karakteristiek terecht is, is de vraag. Van filosemitisme lijkt namelijk nauwelijks sprake te zijn. Veeleer vinden we in Bloy’s werk, dat geschreven is als een weerwoord tegen Drumonts *La France juive*, een aaneenschakeling van extreem anti-Joodse gevoelens. Jan Ramakers spreekt dan ook met recht van ‘traditionele samenzweringstheorieën en de liederlijkste aantijgingen tegen Joden’.⁶¹⁰

Rogier gaat ver in zijn veroordeling van Bloy. Naar zijn mening behoort hetgeen deze over Leo XIII heeft geschreven ‘tot de uitersten van grofheid en smakeloosheid, waartoe mensen kunnen vervallen’. Meer dan enig ander excès van het integralisme bewijst *Le Salut par les Juifs* de juistheid van de diagnose dat deze beweging ongeveer op een lijn kan worden gesteld met beschamende verschijnselen als de heksenprocessen uit het verleden. ‘Met deze razende dolleman hebben alle hele en halve integralen gedweept’.⁶¹¹

Hoe bizar het gedrag en de opvattingen van Bloy ook waren, samen met Charles Peguy en Jacques Maritain inspireerde hij tot het zogenaamde *Renouveau catholique*. Deze anti-verlichte beweging wordt door Poorthuis en Salemink getypeerd als ‘een bezielde katholicisme, (...) non-conformistisch, vaak anticlericaal, mystiek en apocalyptisch tegelijk, antikapitalistisch en vervuld van

⁶⁰⁷ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 116, noemen Cleerdin een medewerker van ‘de felle integralist Thompson’. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 60-62 schetst de ontwikkeling van Verviers als volgt: ‘Hij [Verviers, HvdB] heeft dan klaarblijkelijk zijn ontwikkeling voltooid van reactionair-conservatief katholiek integralist naar politiek activist van fascistischen (sic) huize.’

⁶⁰⁸ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 176-177. Zie voor Bloy: Van de Haterd, *De waarheid hooger*, 81-83. Ook Rogier, *Katholieke Herleving*, 440, die Wouter Lutkie en Gerard Bruning eveneens als integralisten en fascisten kwalificeert.

⁶⁰⁹ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 130.’

⁶¹⁰ Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 72.

⁶¹¹ Rogier, *Katholieke Herleving*, 439. Rogier stond niet alleen in zijn mening over Bloy. Zie bijvoorbeeld Kieft, *Oorlogsentousiasme*, 161-162. Al in 1907 had de Italiaanse schrijver en kunstenaar Ardengo Soffici deze zonderlinge mysticus die zichzelf ‘Pelgrim naar het absolute’ noemde, in Parijs bezocht. Soffici had verwacht een mogelijk geestelijk leidsman te ontmoeten en zijn verwachtingen waren daarom hoog gespannen geweest. Bloy bleek een wereldvreemde ziel te zijn met wie niet te praten was en die verklaarde dat de katholieke kerkleer voor hem meer dan voldoende was. Teleurgesteld nam Soffici afscheid van deze simpele ziel, die eenmaal dronken in het café slechts over zijn erotische escapades kon uitweiden.

revolutionaire maatschappelijk utopieën, soms links, soms extreem rechts gericht'.⁶¹² Voorts zou het *Renouveau catholique* verwantschap vertonen met de expressionistische avant-garde en tegelijkertijd gedreven zijn door een geromantiseerd verlangen naar de gouden middeleeuwen.⁶¹³ Rogier bespeurt in het latere optreden en de populariteit van Bloy – met in diens spoor het *Renouveau catholique* en soortgelijke bewegingen als *Quickborn*, *Jungborn* en *Hochland* in Duitsland – trekken van verwantschap met het integralisme.⁶¹⁴ Dat de keuzes in het leven van aanhangers van bijvoorbeeld Jacques Maritain, een belangrijk voorganger van het *Renouveau catholique*, ook vooruitstrevend konden zijn en politiek links konden uitvallen, blijkt uit het leven van de Limburgse sociaaldemocraat en stichter van de Universiteit Maastricht Jean Tans. Voor Tans was Maritain een geestelijk leidsman.⁶¹⁵

Wat opvalt bij Bloy en zijn adepten is niet alleen het samengaan van integralistische aspecten met fascisme maar ook met antisemitisme, althans bij enkele van hen.⁶¹⁶ In het voorwoord dat Anton van Duinkerken vooraf doet gaan aan de Nederlandse vertaling van *Le Salut par les Juifs* met de titel *Het heil door de Joden*, die in 1931 het licht zag, schrijft deze:

‘Hij [Bloy, HvdB] bemint de Joden niet. Niets is hem van nature meer verachtelijk dan het gelddorstig gesjacher van Abrahams eeuwige kroost en in een bladzijde van bijna angstige sublimiteit, roept hij het beeld op van de drie ouderlingen: marktverkopers te Hamburg, die worden tot het zinnebeeld van de diepst mogelijke verwerping: de kruisiging aan het geld. (...) De geldzucht der Joden is de verdoemenis van hen die weigeren de absoluut Arme Jezus te erkennen. (...) In enige wijde hoofdstukken bezingt Léon Bloy de houding van de Katholieke Kerk, de Bruid der Arme, tegenover het onuitroeibaar geslacht van de moordenaars van haren Bruidegom.’⁶¹⁷

Deze woorden getuigen van angstig makende vooroordelen. De scheidslijn tussen anti-judaïsme en antisemitisme blijkt ook hier vloeiend te zijn.⁶¹⁸

⁶¹² Het *Renouveau catholique* is een van oorsprong conservatief-katholieke beweging, ontstaan in de tweede helft van de negentiende eeuw in Frankrijk. Het kwam voort uit verzet tegen de Verlichting en de scheiding van kerk en staat. Het doel was vernieuwing van de samenleving door een terugkeer naar de waarden van het oorspronkelijke katholicisme.

⁶¹³ Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel*, 25, 129 en 170. Zie ook: Van de Haterd, *De waarheid hooger*, 81-84.

⁶¹⁴ Rogier, ‘Op- en neergang van het integralisme’, 42.

⁶¹⁵ Klijn, *Onze man in Maastricht*, 35-37.

⁶¹⁶ Zie voor het antidemocratische karakter van Bloy en zijn invloed op katholieke jongeren in het interbellum Joosten, *Katholiek en fascisme*, hoofdstuk ‘Katholiek non-conformisme’, 126-210. Joosten (233) citeert Gerard Brom die Thompson en Bloy in 1933 kwalificeert als ‘waanzinnigen, broedermoordenaars en lijders aan hondsdelheid’.

⁶¹⁷ Bloy, *Het Heil door de Joden*, 9-11.

⁶¹⁸ Zie voor de moeilijke afbakening tussen onder andere anti-judaïsme en antisemitisme de Inleiding bij dit proefschrift, pagina's 18-21.

Wat een band tussen de beweging rond een figuur als Bloy en het integralisme betreft, zijn Poorthuis en Salemink van oordeel dat deze twee bewegingen niet te identificeren zijn. Nu omschrijven zij integralisme als ‘een binnenkerkelijke fundamentalistische zuiveringsbeweging die zowel de binnenkerkelijke modernisering als democratie en moderne cultuur afwees’ en die het herstel van een ‘integraal katholicisme’ nastreefde.⁶¹⁹ Dit ideaal hoefde niet ver af te staan van wat het *Renouveau catholique* voor ogen stond, zodat we kunnen constateren dat beide bewegingen wel degelijk een grote mate van verwantschap vertoonden.⁶²⁰

Mogelijk heeft Van Duinkerken zijn voorwoord geschreven in zijn seminarietijd of in de jaren daarna toen hij onder de invloed van de Bloy-adept Van der Meer de Walcheren was geraakt en zelf met Bloy ging dwepen.⁶²¹ Wellicht is het de omgeving geweest van het hiervoor als antimodernistisch, integralistisch en als belast met fascistische sympathieën gekwalificeerde tijdschrift *Roeping* waarin hij als medewerker en redacteur verkeerd heeft, die hem tot deze tekst geïnspireerd heeft. In later jaren – lang nadat hij seminarist was geweest en hij *Roeping* verwisseld had voor *De Gemeenschap* – werd hij een tegenstander van ‘het opgewonden standje’ Bloy.⁶²² Aanvang jaren dertig heeft Van Duinkerken zich principieel verzet tegen nationaalsocialisme en antisemitisme. Hij werd in 1935 lid van ‘Eenheid door Democratie’ een buitenparlementaire beweging die haar pijlen had gericht op de NSB en zich verzette tegen de polarisatie tussen communisme en nationaalsocialisme. In 1936 was hij medeoprichter van het Comité der Waakzaamheid.⁶²³ Ook zijn tot Mussert gericht gedicht *Ballade van een Katholiek* getuigt daarvan, waarin hij over Maria schrijft: ‘(...) een joodse vrouw, die gij [Mussert HvdB] diep zoudt verachten, – joden zijn aan uw soort niet sympathiek’. Zijn gewijzigde houding was in katholieke kring niet onomstreden. Nijmeegse studenten gaven in 1938 een pamflet uit met de veelzeggende titel *Ecclesia Militans*.⁶²⁴ Daarin dreven ze de spot met Van Duinkerken nu hij als bourgeois zat ‘aan de koffietafel van

⁶¹⁹ Ibidem, 25.

⁶²⁰ Roes, *Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken*, o.a. 207, 242 en 249, noemt Bloy herhaaldelijk een integralist bij uitstek.

⁶²¹ Roes, *Leven en werk van de jonge Anton van Duinkerken*, o.a. 41, 44-45 en 54, bevestigt op tal van plekken dat Van Duinkerken tijdens zijn (afgebroken) seminarietijd gedweept heeft met het katholiek reveil van Bloy.

⁶²² ‘Iemand als Léon Bloy (...) had niet kunnen ontkomen aan het integralistisch getinte doorhollen, noch aan eigenwaan en gebrek aan zelfbeheersing’, zie Van der Plas, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek* (Amsterdam 2000), 55-56, 135.

⁶²³ In zijn artikel ‘Mentaliteit 1936’ in *De Gemeenschap* noemde Van Duinkerken het nationaalsocialisme ‘de nieuwste ketterij’, een die voedsel gaf aan de ‘waan van bloed en bodem’, ‘een die vijandschap preekte tegen de joden en sterilisatie aanbeval van seksueel andersgeaarden’. Zie hiervoor: Van der Plas, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek*, 225. Zie ook Besters, *Anton van Duinkerken verzet tegen het nationaalsocialisme*, website <https://antonvanduinkerken.nu>.

⁶²⁴ Van der Plas, *Daarom, Mijnheer, noem ik mij katholiek*, 250-251. Het waren de Nijmeegse rechtenstudenten Anthony Theo Mertens en Paul van Boven die het pamflet publiceerden. Zij verweten hem ook zijn idealistische inzet voor antinazi's en Joden.

rooie en Joodsche vriendjes'. Hun pamflet stuurden zij ook toe aan het Nederlandse episcopaat en aan hoogleraren en redactie bureaus.

Tegen de bredere achtergrond van de populariteit van Léon Bloy en de bloei van de zojuist geschetste bewegingen – integralisme, fascisme, corporatisme, *Renouveau catholique* – dienen we de ontwikkelingen in het Roermond van het Interbellum te beschouwen. Daarbij mag niet worden voorbij gegaan aan de wijze waarop het hoofd van de katholieke kerk zich in de jaren dertig over de contemporaine gebeurtenissen uitliet.

De brandende zorg van Pius XI

Een beschrijving van de houding van de katholieke kerk in het Interbellum zou onvolledig zijn als niet gewezen wordt op de encycliek *Mit brennender Sorge* van paus Pius XI (paus van 1922 tot 1939), uitgebracht op 10 maart 1937. Het was niet zijn eerste protest tegen de praktijken van het naziregime, vele diplomatieke protesten waren eraan voorafgegaan. In redevoeringen, brieven en audiënties sprak Pius XI zich uit tegen racisme, militarisme en de leiderschapscultus van het fascisme.⁶²⁵ De encycliek werd niet voor niets in het Duits geschreven. Zij bevatte duidelijke veroordelingen van het nationaalsocialisme en het daaraan verbonden racisme, maar wel zonder ook maar met één woord expliciet over Joden te spreken. Evenmin bevatte de encycliek een rechtstreekse veroordeling van het antisemitisme.

De vraag rijst wat deze omissie zegt over de houding van de paus ten opzichte van de Joden. Wel heeft Pius XI aan het einde van zijn leven zich steeds duidelijker uitgelaten over antisemitisme. Kort voor zijn dood sprak hij tijdens een audiëntie met een groep Belgen de woorden: 'Antisemitisme is niet verenigbaar met het denken' en door zijn tranen heen: 'Antisemitisme is ontoelaatbaar. We zijn allemaal in geestelijk opzicht Semieten.'⁶²⁶ In een later gevonden concept voor een encycliek tegen het racisme met de titel *Humani Generis Unitas* (de eenheid van het menselijke ras) werd gepleit voor afwijzing van racisme, waarbij het antisemitisme uitdrukkelijk veroordeeld werd. Pius XI overleed op 10 februari 1939. Tot publicatie van de encycliek is het niet gekomen, ook niet onder zijn opvolger.⁶²⁷ Een van de medeauteurs van *Humani Generis Unitas* was zijn pauselijke staatssecretaris en opvolger Eugenio Pacelli, de latere paus Pius XII, over wiens rol in de Tweede Wereldoorlog later meer.

De houding van de negentiende-eeuwse pausen en van Pius X ten opzichte van Joden kwam al eerder ter sprake. Benedictus XV, de opvolger van Pius X, heeft weliswaar een einde gemaakt aan de extreme ontsparingen van het

⁶²⁵ Website biografieportaal.nl/signalerings/het-antifascisme-van-paus-pius-xi/.

⁶²⁶ Kertzer *The Popes against the Jews*, 280.

⁶²⁷ Bank, 'Pius XI en Pius XII', 355-356.

integralisme en is meer welwillend geweest ten opzichte van de Joden. Maar hij trad niet op tegen de veelal door Poolse katholieken georganiseerde pogroms en moordpartijen in Polen na de Wapenstilstand van 11 november 1918 en de terugkeer van Polen als zelfstandige staat.⁶²⁸

Aan de Franse pater Ernest Jouin, fanatiek verspreider van de uit de negentiende eeuw stammende beruchte *Protocolen van de wijzen van Sion*, zond hij in 1918 een brief waarin hij zijn erkentelijkheid betuigde voor diens gewijde dienst die hij op voorbeeldige wijze voor de kerk zou hebben verricht. Het ontstaan van deze kwaadaardige *Protocolen* en de nefaste invloed van deze falsificatie zijn uitvoerig beschreven door Kertzer en Laqueur. Ook is al gewezen op de nauwe betrokkenheid van Umberto Benigni bij de uitgave in Italië van dit geschrift en op diens goede verstandhouding met Pius X. Bij de uitgave in de Franse taal van dit grof antisemitische geschrift mocht Jouin zich in zijn voorwoord 'Prelaat van Zijne Heiligheid' noemen. Benedictus XV was Jouin, een extreme antisemiet, zelfs zo welgezind dat deze laatste zich met deze eretitel mocht sieren.⁶²⁹

Zijn opvolger Pius XI heeft als rapporteur in de periode 1918-1921 weinig of geen aandacht besteed aan de vele moordpartijen op Joden in Polen. Dat terwijl hij juist als zodanig benoemd was door Benedictus XV om verslag te doen over wat er in dat land aan de hand was. Het in 1918-1919 herrezen Polen, dat eerst een oorlog met communistisch Rusland heeft moeten uitvechten, beleefde golven van nationalisme, die gepaard gingen met pogroms. Fel nationalisme leidde (en leidt) onvermijdelijk tot vreemdelingenhaat met in Europese landen de Joden meestal als eerste slachtoffers. Eenmaal paus stond ook hij uiterst welwillend tegenover Ernest Jouin en verhief hem zelfs tot apostolisch protonotarius.⁶³⁰ Door Jouin zo hoog op te nemen in de gelederen van het Vaticaan en hem eretitels te verlenen hebben Benedictus XV en Pius XI tenminste de schijn gewekt antisemitisme te billijken en binnen hun kerk aanvaardbaar te achten. In plaats van afstand te nemen van een verwerpelijk uitgave als *De Protocolen* beloonden beide pausen het uitgeven van deze antisemitische vuilspuiterij.

⁶²⁸ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 265-269.

⁶²⁹ Ibidem, 267-269; Laqueur, *The Changing Face*, 95-101.

⁶³⁰ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 282-289.

II.3.6 De opkomst van fascisme en nationaalsocialisme in Roermond

Het eerste fascisme in de jaren twintig en dertig

Jacob Hiegentlich heeft in zijn in 1925 verschenen roman *Het Zotte Vleesch* willen laten zien dat er al heel vroeg in Roermond aanhangers van het fascisme waren.⁶³¹ Hij doelde op personen die een fascistenhemd droegen en ook op een zekere Jonker Windgraaf die ‘zoo militaristische stukjes schreef in De Maasbode (...), die d’Annunzio na wil doen’.⁶³² Peter Wiranowitsch, de hoofdpersoon in deze roman in wie de auteur zichzelf tekende, reageert nog niet negatief op de op dat moment nog recente opkomst van het fascisme. Hij kijkt met verwondering naar de militaristische schrijver.

Op 30 januari 1933 werd Adolf Hitler tot Reichskanzler benoemd. De brand in het Rijksdaggebouw op 27 februari 1933 werd aanleiding op grote schaal communisten en (vermeende) vijanden van de nazipartij te arresteren. Na de Rijksdagverkiezingen van 5 maart 1933 en de grondwetswijziging van 23 maart 1933 was de *Machtergreifung* compleet. Rechts-radicaal Nederland putte hier moed uit. Kort daarna, eind april 1933, wilde de NSB – die landelijk overigens al in 1931 opgericht was – in Roermond een openbare vergadering houden. Dat werd met hooguit veertien bezoekers een mislukking. Op 7 juli 1933, organiseerde de Algemeene Nederlandsche Fascisten-Bond (ANFB) in het lokaal van de voormalige sociëteit Amicitia aan de Roerkade in Roermond een propagandavergadering. De ANFB was een van de vele fascistische partijtjes tijdens de vroege jaren dertig. Een jaar later ging deze partij overigens op in Zwart Front. De organisatoren verwachtten een hoge opkomst, maar waren ook beducht voor de komst van veel tegenstanders. Daarom was op voorhand bescherming door de politie gevraagd. Er kwamen uiteindelijk maar negentien bezoekers.

Voorafgaand is al in hoofdstuk II.3.5 geschreven over de fascistische organisaties Zwart Front en Nationaal Front zulks in het licht van hun katholieke oorsprong, hun katholieke leiders en hun grotendeels katholieke aanhang.

⁶³¹ Voor een overzicht van alle rechts-radicalen partijen in Roermond in de jaren dertig, zie: Maasen, ‘Zwart Roermond’, 10-49.

⁶³² Sinds 1922 was in Italië de fascistische beweging onder leiding van de dictator Benito Mussolini aan de macht. De dichter en politicus Gabriele d’Annunzio was de held van Mussolini en zijn partij. Jonker Windgraaf is jhr. J.A.I. Graafland. Dit blijkt uit een aantekening van de auteur in een bij GAR aanwezig exemplaar.

Het Verbond voor Nationaal Herstel

In zijn boek *Een weerbarstig katholiek* schrijft de journalist en latere hoofdredacteur van het blad *Vrij Nederland* Mathieu Smedts dat Roermond in 1934 nogal fascistisch geïnfecteerd was.⁶³³ Het was er in die tijd mode, aldus Smedts, om er om een sterke man te roepen, overal waren groepjes die streefden naar een nationaal herstel. Daarbij richt hij zijn pijlen vooral op mr. Paul Geradts. Deze advocaat en latere rechtbankgriffier was medeoprichter van de landelijke politieke partij Verbond voor Nationaal Herstel (VNH), een autoritaire, antidemocratische en rechts-conservatieve partij. Geradts was de aanvoerder van het VNH in Roermond en speelde zowel op provinciaal als landelijk vlak een rol in die partij.

Het VNH kwam op voor een grotere macht van het koninklijk huis, beperking van de invloed van het parlement en beëindiging van de partijpolitiek. Het heeft landelijk nooit meer dan één zetel (in 1933) behaald in de Tweede Kamer. Dankzij de populariteit van Geradts kreeg de partij in Roermond en omstreken in dat jaar maar liefst 5,5% van de stemmen. In de stad zelf waren dat 387 stemmen, maar in het kiesdistrict Roermond werden maar liefst 700 stemmen behaald. In het kiesdistrict Venlo waren slechts 470 stemmen op het VNH uitgebracht. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935 was Geradts' succes in Roermond aanzienlijk groter. Toen kreeg zijn partij, een partij van middenstanders die onder de naam VNH opereerde, 1700 stemmen. Dat leverde vijf van de zeventien zetels in de raad op. Geradts was een goed oppositiewoordvoerder tegen de dominantie van de Katholieke Partij. Hij kon gemakkelijk inspelen op de gevolgen van de economische crisis. Vooral de middenstand in Roermond kampte met de gevolgen van de slechte economie. Maar na vier jaar oppositievoeren verdween het VNH in 1939 volledig uit de raad.⁶³⁴

In 1940 zou Geradts overstappen naar het Nationaal Front, waarin hij het tot gouwleider van Limburg zou schoppen.⁶³⁵ In die hoedanigheid was hij op 20 april 1941 mogelijk betrokken bij de Roermondse viering van de verjaardag van Hitler. Het was een feest van functionarissen van de NSDAP en de Duitse Wehrmacht samen met vertegenwoordigers van de nog bestaande politieke partijen zoals de NSB, de NSNAP en Nationaal Front.⁶³⁶ 'Vooral de leden der afd. Roermond van

⁶³³ Smedts, *Een weerbarstig katholiek*, 72.

⁶³⁴ Maasen, 'Zwart Roermond', 14-16.

⁶³⁵ Geradts volgde in september 1940 notaris C.H.D.M.J. (Charles) Russel uit Eijsden op als gouwleider voor Limburg. Russel is tijdens de oorlog uiterst 'deutschfreundlich' geweest. Hij was voorafgaand aan de oorlog al lid van Zwart Front. Als notaris trad hij op voor NSB'ers en verzorgde hij veel illegale overdrachten van panden van Joden. Zie Schütz, *Kille mist*, 326-328.

⁶³⁶ NSDAP staat voor Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Er zijn meerdere (elkaar overigens bestrijdende) partijen met de naam Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij geweest. Voor Roermond was in 1941 nog van belang de NSNAP van E.H. ridder van Rappard. Tot aanvang 1941 was er in Roermond ook een afdeling van de NSNAP van majoor C.J. Kruyt. Die partij werd toen door de bezetter verboden.

Nat. Front hadden in grooten getale gevolg gegeven aan de uitnoodiging tot bijwoning van de officieele bijeenkomst', zo berichtte *De Nieuwe Koerier*.⁶³⁷

De NSB

In augustus 1934 lukte het de NSB een vierhonderdtal bezoekers bijeen te krijgen in het Harmonietheater. Bij deze tweede vergadering was er dus aanzienlijk meer succes. Veel belangstellenden zouden nog buiten de zaal hebben staan wachten.⁶³⁸

De Limburgse afdeling van de NSB werd opgericht vanuit het dorp Maasniel, nu een stadswijk van Roermond. De organisator was de daar woonachtige John Boddé. Hij organiseerde op 9 juni 1933 in Hotel du Commerce in Roermond een eerste propagandavergadering met 150 genodigden, van wie zich een dertigtal direct opgaf als lid. Ook gaf hij een eigen blaadje uit met de NSB-titel *Houzee*. In februari 1934 had de door hem opgerichte afdeling in Limburg al 1200 leden, georganiseerd in vijf kringen, Heerlen, Maastricht, Roermond, Sittard en Venlo.⁶³⁹

Op zaterdag 21 oktober 1935 zou de NSB-leider ir. A.A. Mussert in de Harmoniezaal aan de Hamstraat tijdens een vergadering spreken. De Roermondse burgemeester vond dat de rijkspolitie hiervoor in reserve moest worden gehouden. Een overbodige maatregel naar de mening van de Roermondse politiecommissaris J. Odekerken. Er waren weliswaar zo'n zeshonderd toegangskaarten verkocht voor de NSB-bijeenkomst, maar een verstoring van de orde was niet te verwachten. Wel had hij bevolen dat de opstelling van een erewacht voor Mussert vóór het bondsgebouw van de NSB, gelegen aan de Godswaardersingel 17, achterwege moest blijven. Dat zou maar binnen in de Harmoniezaal moeten plaatsvinden.⁶⁴⁰ Aan dit bevel van de commissaris is door het NSB-gezelschap voldaan.

Op 9 november 1935 schreef Robert Heijnen, eigenaar van een winkel aan de Markt, aan de politie dat hij propagandaleider van de NSB in Roermond was geworden. Hij zou voor deze beweging gaan colporter. ⁶⁴¹ Eerder had hij al aangekondigd dat op 16 januari 1934 het gezelschap Fascio in de Harmoniezaal een toneelstuk zou worden opgevoerd met als titel 'Die dag komt'. ⁶⁴² De politie

⁶³⁷ *De Nieuwe Koerier*, 21.04.1941.

⁶³⁸ Maasen, 'Zwart Roermond', 18.

⁶³⁹ Jonkergouw, *Sittard in Crisis- en Oorlogstijd*, 130.

⁶⁴⁰ GAR, nr. 7005, Collectie Oorlogsdocumentatie, inv.nr.171. Brief burgemeester van Roermond aan commissaris van politie 19.10.1933 en brief commissaris van politie aan de burgemeester 20.10.1933.

⁶⁴¹ Ibidem.

⁶⁴² Fascio was een mantelorganisatie van de NSB en werd eind 1933 opgericht. Het enige toneelstuk dat het gezelschap heeft gespeeld, is 'Die dag komt'. In de loop van 1934 ging Fascio ten onder. De auteur van het stuk was de nationaalsocialist George Kettmann.

weigerde medewerking zowel vanwege de uitsluitend politieke strekking van het toneelstuk als vanwege het gevaar voor verstoring van de openbare orde.

Heijnen had zich al vroeg met hart en ziel aan het nationaalsocialisme overgeleverd. Eind augustus 1933 plaatste *De Nieuwe Koerier* een artikel van zijn hand over het ‘*Lagerfest*’ in het *Stahlhelm Arbeitsdienstlager* in het vlak over de Duitse grens gelegen Elmt. Heijnen was vol bewondering voor de organisatie van de bijeenkomst, die opgesierd werd met hakenkruisvlaggen en een lofrede op Hitler.⁶⁴³ Later heeft Heijnen overigens de NSB verlaten en zich aangesloten bij de fel antisemitische NSNAP van majoor C.J. Kruyt. De leuze van deze laatste partij bij vooroorlogse verkiezingen was: ‘Tegen Juda’. In de nadagen van het bezettersregime, eind december 1944, zou Heijnen nog een gruwelijke dood sterven, nota bene door toedoen van het Duitse leger. Vermoedelijk werd hij toen verdacht van illegaal wapenbezit.

Contacten van prominenten met de NSB werden nauwlettend in het oog gehouden. Zo bevat het archief van de procureur-generaal in Den Bosch de waarschuwing van een van zijn rechercheurs dat dr. Jos Drehmanns CSsR, oud-secretaris van kardinaal Willem Marinus van Rossum, in katholieke kringen ervan verdacht werd in contact te staan met Max graaf de Marchant et d’Ansembourg van Amstenrade, de leider van de NSB in Limburg.⁶⁴⁴

Toen de NSB in oktober 1935 een landdag in Den Haag hield, was er grote vrees voor aanslagen. Er werden extra NSB-treinen ingezet en politiemedewerkers en rijksveldwachters moesten samen met de marechaussee de spoorverbindingen dag en nacht te bewaken. Ongeveer vierhonderd NSB-leden vertrokken op de dag met de trein uit Roermond onder wie negentig personen van de afdeling Roermond om de landdag bij te wonen. Er deden zich geen incidenten voor volgens de politie, behalve dan dat enige marktkooplieden op het perron de vuisten gebald hadden tegen de in de trein aanwezige NSB’ers. Er was verder nauwelijks belangstelling.⁶⁴⁵

De NSB had in Roermond ook haar eigen Weerafdeling (WA). Volgens een rapportage van de marechaussee uit 1936 over rechtsextremisten bestond die afdeling hoofdzakelijk uit door de economische malaise getroffen of aan lager wal geraakte personen. Zij werden beschreven als een schilder en een bakker, beiden werkloos, een uit het leger verwijderde lagere officier met een drankprobleem, een winkelier met weinig succes in zaken, een gelegenheidskelner, een groenteventer, een zoon van een caféhouder en een

⁶⁴³ Maasen, ‘Zwart Roermond’, 19; *De Nieuwe Koerier*, 31.08.1933.

⁶⁴⁴ BHIC, nr.1862 PG ’s-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940, inv.nr.3. Zie voor pater P.J.M.H. Drehmanns: G.C.P. Linssen, ‘Album Promotorum’ 3 in *SvR* nr. 23 (2015) 175.

⁶⁴⁵ GAR, nr.7005, Collectie Oorlogsdocumentatie, inv.nr.171, brief commissaris van politie aan procureur-generaal ’s-Hertogenbosch, 15.10.1935

colporteur van de NSB.⁶⁴⁶ De aanhangers van de NSB werden al snel handtastelijk en agressief. De directeur van *De Nieuwe Koerier*, Cees Dosker, beklagde zich aan het einde van het jaar 1936 bij de politie over de aanvallen op straat op zijn medewerkers door bezorgers van het NSB-blad *Volk en Vaderland*.⁶⁴⁷ Hoewel de WA officieel aanvang 1936 door Mussert was opgeheven, waren de vroegere leden van deze verkapte paramilitaire organisatie de veroorzakers van deze gewelddadige conflicten.⁶⁴⁸

De uitslagen van de verkiezingen medio jaren dertig wijzen erop dat Roermond toen al een fors aantal NSB-aanhangers had. Scoorde die beweging in 1935 in geheel Nederland 7,91% en in de provincie Limburg 11,69%, in Roermond lag de uitslag hoger en wel op 13,4%.⁶⁴⁹ Tussen Noord- en Zuid-Limburg liepen de percentages van NSB-kiezers uiteen. Waar de vier zuidelijke Limburgse kiesdistricten maar liefst 19.779 NSB-kiezers telden, hadden de vier noordelijke, inclusief Roermond, er 5843. Er waren in 1935 meer gemeenten die Roermond in NSB-aanhang verre overtroffen, zoals Zandvoort met 23,4%, Anloo (Drenthe) met 38,8%, Kerkrade met 22,2% en Sittard met 17,6%.⁶⁵⁰

Aanhang NSB in de jaren dertig in percentage uitgebrachte stemmen						
	Nederland	Limburg	Heerlen	Roermond	Sittard	Venlo
1935 Prov. Staten	7,49%	11,69%	13,15%	13,40%	17,60%	8,09%
1937 Tweede Kamer	4,22%	5,32%	5,58%	7,82%	6,40%	4,49%
1939 Prov. Staten	3,94%	5,29%	5,38%	5,80%	6,77%	6,08
Aanhang RKSP in de jaren dertig in percentage uitgebrachte stemmen						
	Nederland	Limburg	Heerlen	Roermond	Sittard	Venlo
1935 Prov. Staten	27,77%	73,72%	55,42%	71,75%	73,29%	72,75%
1937 Tweede Kamer	28,87%	81%	67,17%	77,66%	83,07%	79,89%
1939 Prov. Staten	29,75%	83,28%	70,06%	84,29%	78,03%	82,44%
Aanhang SDAP in de jaren dertig in percentage uitgebrachte stemmen						
	Nederland	Limburg	Heerlen	Roermond	Sittard	Venlo
1935 Prov. Staten	21,09%	6,46%	12,24%	6,95%	3,48%	6,14%
1937 Tweede Kamer	21,98%	7,15%	12,63%	4,90%	3,99%	8,33%
1939 Prov. Staten	21,34%	7,55%	15,68%	5,54%	4,79%	8,26%

Gegevens ontleend aan website www.verkiezingsuitslagen.nl

⁶⁴⁶ BHIC, nr. 1862 PG 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940. inv.nr. 3.

⁶⁴⁷ Ibidem.

⁶⁴⁸ Van der Bruggen, 'De Weer-Afdeling (WA) van de Roermondse NSB in 1935/1936'.

⁶⁴⁹ Maasen, 'Zwart Roermond', 25.

⁶⁵⁰ Website www.verkiezingsuitslagen.nl 1935/1937/1939.

De achtergrond van de relatief grote aanhang van de NSB in Limburg zou volgens Luykx gezocht moeten worden in sociaaleconomische problemen, verergerd door de effecten van de economische crisis, en de geringe ‘verworteling’ in Limburg van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Ook overlopers uit eerder afgesplitste kleine partijen en de SDAP zouden NSB-stemmers geleverd hebben.⁶⁵¹ Vellenga beschouwt eveneens de minder sterke greep van de RKSP op haar aanhang in Zuid-Limburg – vergeleken bij de invloed die de confessionelen elders bezaten – als een belangrijke oorzaak van het NSB-succes, naast sociaaleconomische oorzaken.⁶⁵² Voorts wijst deze auteur op factoren als de lokale verbondenheid met Duitsland en de angst voor het atheïstische karakter van linkse partijen.

Bij de verkiezingen van 1937 en 1939 werd duidelijk dat de NSB voor velen van haar kiezers niet meer dan een louter populistische protestpartij was geweest. Het niet kunnen waarmaken van het luidkeels verkondigde ongenoegen en van de daarop gebaseerde wensen had de kiezers teleurgesteld. Onder andere het genoemde mandement van het episcopaat van 24 mei 1936 en het steeds antisemitischer karakter van de NSB deden de aanhang slinken naar amper 4% van de Nederlandse kiezers. In Limburg verminderde de aanvankelijke aanhang met meer dan de helft.

In Roermond was die aanhang in 1937 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer al gekelderd naar 7,82% en in 1939 bij de Provinciale Statenverkiezingen naar 5,8%.⁶⁵³ De teruggang van de belangstelling voor de NSB was in 1936 al geconstateerd door de Roermondse politiecommissaris. In zijn brief van 28 mei van dat jaar aan de procureur-generaal (PG) in Den Bosch schreef hij dat vanwege onduidelijke geldtransacties al meerdere NSB-leden geroyeerd waren. Voor een kort nadien te houden propagandavergadering was slechts een zaal van honderd personen gereserveerd, terwijl vroeger een zaal voor zeshonderd bezoekers nodig zou zijn geweest.⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Luykx, *Andere katholieken*, 286-287.

⁶⁵² Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme*, 56 en 140-146.

⁶⁵³ Verkiezingsuitslagen.nl, in casu 1937 en 1939.

⁶⁵⁴ BHIC, nr. 1862, PG 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940, inv.nr. 3.

Duitse ontsporingen in Limburg

Een aanhoudend probleem leverde de Duitse hakenkruisvlag op. De Nederlandse minister van Justitie zag zich daarom op 18 juni 1934 genoodzaakt een mededeling uit te laten gaan om te bevestigen dat de hakenkruisvlag naast de zwart-wit-rode vlag de officiële vlag was van het Duitse rijk.⁶⁵⁵ Het was dus een officiële vlag van een bevriende mogendheid.⁶⁵⁶ Bij wet van 2 oktober 1935 werd de hakenkruisvlag overigens de officiële Duitse rijksvlag.

Bij de verjaardag van Hitler op 20 april 1939 ging naar alle leidinggevende politiefunctionarissen een spoedtelegram uit, afkomstig van de procureur-generaal, met de instructie te zorgen voor afdoende bescherming ‘der heden uitgehangen Duitse vlaggen’.⁶⁵⁷ Een jaar eerder was er in Roermond grote consternatie geweest toen in de Veldstraat een Duitser de hakenkruisvlag had uitgestoken. De politie had de mensen in de straat ervan moeten weerhouden de vlag omlaag te halen en in brand te steken.⁶⁵⁸

In heel Limburg deed zich het probleem voor dat bij vele Duitse kloosters de hakenkruisvlag werd uitgestoken. In de jaren 1870 hadden veel Duitse katholieke instellingen in deze overwegend katholieke grensprovincie hun heil gezocht tijdens de *Kulturkampf* van Bismarck. Ondanks het grote tijdsverloop van zestig jaar was de oriëntatie van deze kloosters nog volledig op Duitsland gericht gebleven. Zo trouw waren zij gebleven dat zij de hakenkruisvlag als de officiële Duitse Rijksvlag voerden en daarmee de verjaardag van Hitler als staatshoofd vierden.⁶⁵⁹ Het uitdagende vlagvertoon leidde tot een redactiecommentaar in de *Limburger Koerier* met het pleidooi om het gebruik van buitenlandse vlaggen maar geheel te verbieden.⁶⁶⁰

De confrontatie met het virulente antisemitisme uit Duitsland kwam op onverwachte momenten en plaatsen. Zo begonnen in 1935 de Duitse buschauffeurs op de autobuslijn Mönchengladbach-Roermond te ageren tegen het hiervoor al eens genoemde ‘Jodenhotel’ Wilhelmina aan het Stationsplein. Wie van hun passagiers daarheen zou gaan, zouden zij bij de partij aangeven. Commissaris Odekerken reageerde hierop met een fel protest bij het *Verkehrsbüro der Strassenbahnen* in november 1935.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ De Noord-Duitse Bond kende vanaf 1867 tot 1870 de zwart-wit-rode vlag. Het Duitse Keizerrijk hanteerde die driekleur van 1871 tot 1918. Nazi Duitsland heeft vanaf 1933 tot 1945 ook deze drie kleuren voor de nationale vlag gehanteerd, overigens met een grote voorkeur voor de hakenkruisvlag.

⁶⁵⁶ GAR, nr. 2002 Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 317.

⁶⁵⁷ Ibidem.

⁶⁵⁸ BHIC, nr. 1862 Procureur-Generaal 's-Hertogenbosch inzake rechts-extremisten 1933-1940 inv.nr. 63.

⁶⁵⁹ *Limburger Koerier*, 08.04.1938.

⁶⁶⁰ Ibidem, 13.04.1938.

⁶⁶¹ Ibidem, inv.nr 219/220.

Het protest van bisschop Lemmens tegen het nationaalsocialisme

Terwijl een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking, ook in Roermond, sterk neigde naar reactionair-conservatisme, om niet te zeggen fascisme en nationaalsocialisme, protesteerde het bisdom Roermond onder leiding van mgr. J.H.G. Lemmens meerdere malen en met grote felheid tegen deze bewegingen. Lemmens waarschuwde tegen deze beweging en noemde nationaalsocialisme satanisch.⁶⁶² Zijn Limburgse gelovigen verzocht hij dringend ver te blijven van deze stroming.

De krachtige stellingneming van de Nederlandse bisschoppen in hun mandementen van 2 februari 1934 en 24 mei 1936 verhinderde echter niet dat toonaangevende katholieke intellectuelen en politici zich te buiten gingen aan uitingen van antisemitische aard.⁶⁶³ Dat waren met name de dominicaan en latere hoogleraar J. van der Ploeg, auteur van *Het Joodsche Vraagstuk*, en het katholieke Kamerlid Max van Poll met zijn boek *Bloed over het Jodendom*. Werd in de bisschoppelijke brief van 2 februari 1934 gewaarschuwd tegen ‘de onvermijdelijke gevaren’ voor degenen die zich bij een fascistische of nationaalsocialistische partij zouden aansluiten, in de tweede brief volgde de uitsluiting van de Heilige Sacramenten voor degenen die actief bij de NSB betrokken waren.⁶⁶⁴

Lemmens bleef waarschuwen tegen het nationaalsocialisme, onder andere in zijn felle brief van 8 augustus 1936, die daarna op 16 augustus in alle kerken van zijn bisdom werd voorgelezen. De dag van 6 september 1936 werd door hem uitgeroepen tot biddag voor de katholieken en tegen het nationaalsocialistisch gevaar.⁶⁶⁵

Hoofdaalmoezenier Henri Poels, die we al eerder ontmoetten, was in Limburg een van de belangrijkste krachten die waarschuwden tegen het nationaalsocialisme. In de door hem bestuurde St.-Augustinusvereniging in Heerlen liet hij als voorzitter het nationaalsocialisme herhaaldelijk agenderen. Ook andere leidinggevende priesters van het bisdom volgden het voorbeeld van Lemmens en Poels en stredden tegen de NSB.⁶⁶⁶ Het ontegenzeggelijk dappere optreden van de katholieke kerk in Nederland tijdens de oorlog, in het bijzonder van de kerkorganisatie in het bisdom Roermond, komt hierna nog aan de orde.

⁶⁶² *Analecta voor het Bisdom Roermond* d.d. 23.02.1936.

⁶⁶³ Michman, *Pinkas*, 158, noemt Van der Ploeg met *Het Joodsche Vraagstuk – een maatschappelijk probleem* (Zwolle 1940) en Van Poll met *Bloed over het Jodendom* (Helmond 1938).

⁶⁶⁴ Cammaert, *Het verborgen front*, 459, wijst erop de bisschoppen van 's-Hertogenbosch en Breda, A.F. Diepen en P. Hopmans, twijfelden over de mandementen van 1934 en 1936.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, 55-56.

⁶⁶⁶ *Ibidem*, 54-65.

II.3.7 De radicalisering van de liberale partij en het gebrek aan geestelijke weerbaarheid

Opvallend is dat juist in de jaren dertig en ook tijdens de Tweede Wereldoorlog een aantal prominente vertegenwoordigers van de liberale partij in Roermond zich heeft laten verleiden tot een rechts-radicalen en antisemitische partijkeuze. In het verleden van Roermond was juist van de liberalen altijd een matigende invloed uitgegaan op antisemitische uitspraken en daden. Na de verkiezingen van 1918, die gebaseerd waren op algemeen kiesrecht voor mannen op basis van evenredige vertegenwoordiging, had de partij nauwelijks nog enige aantrekkingskracht op kiezers.

De al sinds 1875 overheersende katholieke partij was sinds de verlening van het algemeen kiesrecht definitief en onverslaanbaar aan de macht gekomen. Reijmer

Tot deze liberalen behoorden de al genoemde Paul Geradts. Rechter mr. Henri Diephuis, die in 1939 nog op de kieslijst had gestaan van de gecombineerde liberale partijen voor de Provinciale Staten van Limburg, werd in 1940 lid van de NSB, Rechtsfront, de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap en voorzitter van de Nederlandse Volksdienst in Roermond.⁶⁶⁷ Op de radicalisering van de links-liberale onderwijzer/journalist Herman Maas is hiervoor al gewezen. Mogelijk waren zij allen gefrustreerd door de jarenlange klerikaal-katholieke overmacht en hegemonie en zochten zij een uitweg via het VNH, het Nationaal Front of de NSB. Een van de eerste leiders van de NSB in Roermond was de griffier van het kantongerecht R. de Nerée tot Babberich.

Ongetwijfeld zal de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917-1919 ook hebben bijgedragen aan de gevoelens van afkeer jegens de democratie van deze liberalen. Het was hun na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 duidelijk geworden dat zij het katholiek-klerikale bastion niet meer zouden kunnen slechten. Afgezien van Maas waren zij allen afkomstig uit welgestelde milieus en hadden nooit geleden onder de beperkingen van het censuskiesrecht. Dat zij het voorrecht van het kiesrecht voortaan met iedere andere burger moesten delen, zal hen zwaar gevallen zijn.

Een aantal van deze Roermondse liberalen, Geradts en Van Hövell behoort overigens samen met een groot aantal vooraanstaande katholieken ook tot de medeondertekenaars van een verzoekschrift van november 1936 aan aartsbisschop De Jong. Daarin drongen zij aan op de intrekking van de in hun

⁶⁶⁷ Geradts heeft zich na de oorlog enkele jaren als rechtbankgriffier vrijwillig teruggetrokken vanwege zijn houding tijdens de oorlog. Diephuis is in februari 1945 tijdens de evacuatie van de Roermondse bevolking naar Noord-Nederland in Duitsland achtergebleven om nooit meer naar zijn woonplaats terug te keren. Zie voor Diephuis: Van der Bruggen, 'Mr. Henri Diephuis', 198-201.

ogen heilloze veroordeling van de NSB door het episcopaat. Ook wensten zij de zinsneden in het algemeen politiek program van de RKSP te schrappen waarin de democratische staatsvorm als uitgangspunt was vastgelegd.⁶⁶⁸

Illustratief voor de gewijzigde gedachtewereld van de liberale partij in Roermond was het besluit van de leden van de sociëteit Concordia in september 1935 om het abonnement op *De Nieuwe Koerier* op te zeggen.⁶⁶⁹ Zij motiveerden hun besluit met de zinsnede dat ‘de inhoud van het blad niet strookt met de mentaliteit van de leden van de Sociëteit Concordia’. Wat die mentaliteit inhield, bleek uit het ook genomen besluit van de leden om een abonnement te nemen op het orgaan van het autoritaire en rechts-radicale Verbond van Nationaal Herstel.

Concordia verenigde de plaatselijke adel met een aantal hoge ambtenaren en enkele grootgrondbezitters. Daartoe behoorde ook Geradts. In de voorafgaande eeuw hadden de leden van Concordia nog zij aan zij met andere liberalen gestreden voor hun idealen van onder andere de instandhouding van de scheiding van kerk en staat en de neutrale schoolopleiding.

De zustervereniging Groote Sociëteit, die in de voorafgaande eeuw Levi Voorzanger als lid had gekend, heeft nadien nooit meer een Jood toegelaten. Dat zou een gevolg kunnen zijn geweest van de aanzienlijke standsverschillen in Roermond.⁶⁷⁰ In 1939 werd echter de al eerder genoemde Henri Diephuis secretaris van dit gezelschap. Aanvang 1940 liep hij zoals gezegd over naar de NSB.⁶⁷¹ Heerste ook in die sociëteit een anti-Joodse mentaliteit?

Een ander aspect dat niet onbesproken kan blijven, is het gebrek aan weerbaarheid bij het lokale openbaar bestuur en bij leidinggevende personen, niet alleen tegen gevaarlijke binnenlandse rechts-radicale stromingen, maar ook tegen het Duitse optreden. Nog op 11 februari 1940, drie maanden voor de Duitse inval, bracht een zware delegatie van 35 overheids- en bedrijfsbestuurders uit Roermond en Venlo in het kader van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* (DNG) een bezoek aan Viersen, Mönchengladbach en Rheydt. Deze vereniging was in 1936 opgericht door de industrieel F.H. Fentener van Vlissingen samen met vertegenwoordigers van de Rotterdamse haven en onder anderen de Hamburgse *Staatsrat* E. Helfferich. Het doel was het verbeteren van de economische betrekkingen tussen Nederland en

⁶⁶⁸ De Valk, *Roomser dan de paus?*, 307-339, met name 328 en 338-339.

⁶⁶⁹ GAR, nr. 4221, Archief Sociëteit Concordia.

⁶⁷⁰ Hiegentlich, *Onbewoonbare wereld*, 37-38, dreef de spot met het niet toelaten van zijn vader in de Groote Sociëteit met de tekst ‘Had in de groote sociëteit gewild’. Voor de aanzienlijke standsverschillen in Roermond zie Nissen, *Roermond. Biografie*, 478-482.

⁶⁷¹ Van der Bruggen, ‘Mr. Henri Diephuis’, 198-201.

Duitsland zonder, met de woorden van Van Vlissingen, ‘ook maar in enig opzicht aan politiek te doen’.⁶⁷²

De acties van de DNG leidden tot hartelijke betrekkingen tussen overheids- en bedrijfsbestuurders aan weerszijden van de grens. Zo heeft de *Kreis* Mönchengladbach in juli 1939 bezoeken aan Roermond en Venlo georganiseerd. De ontvangst was hartelijk en ’s avonds bracht burgemeester Berger van Venlo – hij zou in augustus 1941 om principiële redenen aftreden en later een zoon in het verzet verliezen – aan het diner een heildronk uit op de *Führer*.

De scheiding tussen politiek en economie bleek daarmee flinterdun. Maar zeker het bezoek op 11 februari 1940 aan Duitsland had toch een hoog onwaarschijnlijkheidsgehalte. Want de gasten reden bij wijze van spreken dwars door de stellingen van het Duitse leger dat zich nabij de grens voorbereidde op de inval. De genoemde delegatie was versterkt door de aanwezigheid van de Limburgse commissaris van de Koningin Willem van Sonsbeeck. Deze commissaris, de burgemeesters van Roermond en Venlo, enkele wethouders van die steden, bekende advocaten, de voorzitters van de Kamers van Koophandel en een aantal fabrikanten werden royaal en gastvrij ontvangen. Zij kregen een uitvoerig middagmaal, bezochten enkele tentoonstellingen, kregen een concert aangeboden voorafgaand aan een uitgebreid diner en sloten de sessie af met een bezoek aan de operette ‘Der Vogelhändler’.

Bij zijn beschrijving van dit bezoek heeft Beckers, biograaf van Roermonds oorlogsburgemeester Paul Reymer, erop gewezen dat al deze notabelen na de *Kristallnacht* (van 9 op 10 november 1938) en de inval in Polen (op 1 september 1939) heel goed op de hoogte waren van de grove schendingen van de mensenrechten.⁶⁷³ Hij had eraan toe mogen voegen dat ieder van deze bestuurders in de grensstreek al vanaf het midden van de jaren dertig bijna dagelijks geconfronteerd moet zijn geweest met de gevolgen van het gewelddadige optreden jegens Joden en politieke tegenstanders in het buurland.

Nog in november 1938 had in *De Nieuwe Koerier* op de voorpagina een hoofdartikel gestaan met de titel ‘De Jodenhetze houdt aan’ over de

⁶⁷² De Keizer, *Appeasement en aanpassing*. Van Vlissingen was een opportunist en niet vrij van anti-Joodse opvattingen. Hij en oud-minister F.E. Posthuma, die later tijdens de oorlog door het verzet vanwege zijn collaboratie is geliquideerd, hebben in 1933 na de machtsovername in Duitsland bij minister T.J. Verschuur van Economische Zaken en Arbeid gepleit voor ontslag van H.M. Hirschfeld als secretaris-generaal op dat ministerie. De reden hiervoor was het feit dat de vader van Hirschfeld Jood was. Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, 299-300.

⁶⁷³ Beckers, ‘Reijmers keus’, 32-34. De relatie die deze auteur legt tussen de DNG en de Nederlandsch-Duitse Vereeniging is niet juist. Zie daarvoor Tames, ‘De Nederlandsch-Duitse Vereeniging en het verlangen naar ware cultuur’, 53-67.

Reijmer schreef zijn naam als ‘Reymer’, maar had geen officiële naamswijziging laten plaatsvinden. Omdat hij tijdens zijn hele carrière de achternaam Reymer heeft gevoerd, is hier daar ook voor gekozen. Beckers heeft consequent de oorspronkelijk achternaam gehanteerd in ‘Reijmers keus’.

stelselmatige misdaden tegen Joden.⁶⁷⁴ Beschreven werd daarin de arrestatie van vrijwel alle Joodse artsen in Berlijn, de ontruiming van een Joods ziekenhuis voor teringlijders in Soden (die moesten maar voor zichzelf zorgen) en, als dramatisch dieptepunt, over het doodslaan van 146 Joden in het kamp Buchenwald. Dit was bepaald niet het enige artikel in de lokale pers dat daaraan werd gewijd in die jaren. Beckers stelt terecht de vraag welk voorbeeld deze bestuurders aan hun eigen bevolking gaven. Het uitbrengen van een toast op Hitler, een jaar voor de oorlog, toont aan dat het voornemen om in geen enkel opzicht aan politiek te doen van weinig gevoel voor realiteit getuigde.

Dat ook katholieke intellectuelen gemakkelijk beïnvloedbaar waren blijkt uit de aantrekkingskracht van de al genoemde Arnold Meijer (1905-1965). Deze oud-seminarist – na zijn subdiakenwijding beëindigde hij zijn priesteropleiding – wist aan het begin van de oorlog tal van katholieken aan zich te binden. De later bekende filosoof Bernard Delfgaauw behoorde bijvoorbeeld vanaf 1940 tot zijn aanhangers tot in de zomer van 1941.⁶⁷⁵ Van de vele personen in Roermond met wie hij correspondeerde, valt hier de jonge neerlandicus Harrie (Henri M.J.) Dister te noemen. Na de afronding van zijn studie aan de Nijmeegse Universiteit vestigde Dister zich in september 1939 in Roermond, waar hij leraar werd aan het Bisschoppelijk College. In zijn brief van 12 oktober 1940 aan Meijer van maar liefst zes pagina's zette hij uiteen wat 'het nieuwe Dietsland' (Nederland en Vlaanderen) zou moeten zijn.⁶⁷⁶ 'Het nieuwe jonge Dietsland van Nationaal Front zal dan ook slechts moeten dienen wat Recht is en laten wat Onrecht is, ook in zijn buitenlandse politiek.' Zijn idealen waren hoog: 'geheel onze energie inzetten voor een zedelijk hoogstaand Volk om het Recht te doen zegevieren in de gemeenschap der Volkeren.' Dister sluit dan af met 'in Dietse trouwe'. Hij heeft zich, voor zover bekend, niet bij het Nationaal Front aangesloten. Aan zijn vaderlandslievendheid behoeft niet getwijfeld te worden.

Maar de vraag blijft waarom hij, maar ook Delfgaauw en anderen, met de gesjeesde seminariestudent Meijer überhaupt in discussie wensten te gaan. Wat trok hen aan in deze figuur die tijdens de jaren dertig meerdere malen tot gevangenisstraf veroordeeld was wegens belediging van politici en discriminatie van Joden? Waarom negeerden zij het sterk antisemitische karakter van Meijer en zijn Nationaal Front? Bij de eerste openbare vergadering van deze partij in Roermond op 19 oktober 1940 had Meijer over het 'Jodenvraagstuk' gezegd dat zijn standpunt al jaren ongewijzigd was. 'Zij assimileren zich niet en blijven vreemdelingen. In den staat van Nationaal Front zullen zij, evenals vroeger, het gastrecht genieten.' Met 'vroeger' verwees hij naar de periode van vóór de

⁶⁷⁴ *De Nieuwe Koerier*, 15.11.1938.

⁶⁷⁵ BHIC nr. 234 Zwart en Nationaal Front, inv.nr 690.

⁶⁷⁶ Ibidem.

Franse Revolutie.⁶⁷⁷ Het burgerrecht zou volgens Meijers opvatting dus aan Joden ontnomen moeten worden.

II.3.8 Een joods-katholieke verzetsgroep in Roermond

Een interessant verschijnsel in de jaren dertig is het ontstaan van een joods-katholieke verzetsgroep in Roermond. Al in april 1933 ontstond er aan de rand van Roermond in het tussen deze stad en het dorp Melick nabij de Duitse grens gelegen gehucht Gebroek een verzetshaard tegen het nationaalsocialisme, waarschijnlijk de eerste of een van de eerste van zulke centra in het buitenland. Kort na de machtsovername door de nationaalsocialisten, aanvang april 1933, moest de nog jonge politicus Theo Hespers (1903-1943) Duitsland ontvluchten. Hespers was afkomstig uit een streng katholiek gezin in Mönchengladbach. Tijdens zijn schooljaren was hij actief in de katholieke jeugdbeweging *Quickborn*, hiervoor al genoemd naar aanleiding van de ideeënwereld van het *Renouveau catholique*.⁶⁷⁸ Dat leidde bij hem tot vooruitstrevende opvattingen over katholicisme en een links-politieke opstelling. Hij was actief geweest voor de *Christlich-Soziale Reichspartei* en had zich bij de verkiezingen van maart 1933 als kandidaat aangesloten bij de *Einheitsliste der Arbeiter und Bauern*.

Aangekomen in Nederland nam hij via een bevriende relatie contact op met de enkele jaren jongere Roermondse Jood Max Behretz (1907-1942). Die bezorgde hem onderdak in een klein landarbeidershuisje in het genoemde gehucht. Samen zetten zij een verzamelpunt op van Duits verzet, vermoedelijk een van de eerste verzetsbewegingen in het buitenland. Via de groene grens was het gemakkelijk met Duitsland contacten te onderhouden. Korte tijd later sloot zich Alfred Katzenstein (1915-2000), zoon van een welgestelde Joodse familie van textielabrikanten uit Mönchengladbach, bij hen aan.

Na de oorlog schreef een van de medestanders van Hespers over deze verzetsorganisatie:

‘Dort trafen sich die wenigen, zum engsten Kreis der Widerstandsgruppe gehörende Freunde aus Deutschland, dort fanden sich auch die bereits emigrierten Leiter größerer Widerstandsgruppen ein. Von diesem Häuschen aus gingen Fäden und Verbindungen kreuz und quer durch Europa. Auch die sorgfältig gehüteten Verbindungen in das illegale, kämpfende Deutschland. Was die Mauern dieses Häuschens erzählen könnten, ist wahrscheinlich eines der ruhmreichsten Kapitel des

⁶⁷⁷ *De Nieuwe Koerier*, 21.10.1940.

⁶⁷⁸ Finke-Gödde, *Theo Hespers*, 15-19.

Deutschen Widerstandes. Seele und Motor der Arbeit war Theo Hespers.⁶⁷⁹

De leiders van jeugdgroepen in het Rijnland kwamen tijdens de weekeinden de grens over om overleg te plegen en door Theo Hespers te worden bemoedigd. Op enig moment werd er zelfs een conferentie van jeugdleiders gehouden.⁶⁸⁰

Aan het einde van het jaar 1934 kreeg Hespers een aanzegging van de Nederlandse regering om naar elders, ver van de Duitse grens, te vertrekken. Als verzamelpunt van verzet was het woonhuis van de familie Hespers te bekend geworden, niet alleen bij medestanders, ook bij nazispionnen. De druk van het naziregime om deze verzetshaard te verwijderen, was te groot geworden, zodat Hespers moest verhuizen naar Helmond en later naar Eindhoven. Na enige tijd kreeg hij contact met Marcus van Blankenstein, journalist en groot kenner van de diplomatieke wereld. Daar vloeide een jarenlange vriendschapsband uit voort.

Ook met het bedrijf Holland Typing in Amsterdam van Selma (Sara Cato) Meijer (1890-1941) werd door de groep Hespers nauw samengewerkt. Samen met zijn eveneens gevluchte landgenoot dr. Hans Ebeling gaf Hespers in de jaren dertig tijdschriften uit voor de Duitse jeugd, zoals *Kameradschaft*, *Sonder-informationen deutscher Jugend*, *Rundbrief der bündischen Opposition* en *Fanal-zeitschrift oppositioneller Jugendschaften*.⁶⁸¹ De samenwerking van Behretz en Hespers is ondanks het vertrek van Hespers uit Roermond blijven bestaan.

Uiteindelijk zijn Max Behretz en Theo Hespers als staatsvijanden in de gevangenis Berlin-Plötzensee omgebracht op 23 september 1942 respectievelijk 9 september 1943.⁶⁸² Beiden zijn door het *Volksgerichtshof* tot de doodstraf veroordeeld. Max Behretz werd onthoofd en Theo Hespers werd opgehangen. Selma Meijer ging hen in de dood voor. Zij stierf als gevolg van verwaarlozing en mishandeling in de gevangenis Moabit in Berlijn.

Naast ander verzetswerk waren Theo Hespers en Max Behretz in 1938/1939 betrokken bij de distributie van pamfletten in Duitsland die opriepen tot verzet. Die pamfletten waren opgesteld door de *Notgemeinschaft deutscher*

⁶⁷⁹ Van der Bruggen, 'Max Behretz', 65-97, met op pagina's 71-72 dit citaat van Hans von Dahlen. Vertaling: 'Daar kwamen de weinige vrienden uit Duitsland, die tot het hart van de verzetsgroep behoorden, bijeen. Ook kwamen daar de al geëmigreerde leiders van grotere verzetsgroepen samen. Vanuit dit huisje kruisten draden en verbindingen kriskras door Europa. Ook de zorgvuldig gekoesterde verbindingen met het illegale, vechtende Duitsland. Wat de muren van dit kleine huis zouden kunnen vertellen, is waarschijnlijk een van de meest roemruchte hoofdstukken van het Duitse verzet. Ziel en motor van dit alles was Theo Hespers.'

⁶⁸⁰ Apeslagh en Raven, *Een lastige erfenis*, 25.

⁶⁸¹ Klönne, 'Georganiseerde emigratie en georganiseerd verzet', 144-156.

⁶⁸² Zie voor Theo Hespers: Finke-Gödde, *Theo Hespers*; voor Selma Meijer: De Cort, *Van vrouwen, vrede en verzet*; voor Alfred Katzenstein: Van der Bruggen, 'Max Behretz' 73-74; voor Marcus van Blankenstein en diens contacten met Theo Hespers: Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein*.

Wissenschaftler im Ausland in Londen onder leiding van dr. Fritz Demuth. Hij was vóór zijn vlucht in 1933 als econoom betrokken bij de *Industrie- und Handelskammer* in Berlijn en ook voorzitter van het curatorium van de Handelshogeschool in die stad geweest.⁶⁸³

Vooruitlopend op de bespreking van het verzet in de Tweede Wereldoorlog kan hier vermeld worden dat tijdens de bezetting ook andere Joden in Midden-Limburg een actieve rol hebben gespeeld in het verzet. Zo opereerde de hierna nog te noemen Joseph Sternfeld, die uit Roermond afkomstig was, in Noord-Limburg. In de omgeving van Heythuysen waren Isaac de Haan en zijn zoon David, beiden afkomstig uit Deventer, werkzaam in het verzet.⁶⁸⁴

II.3.9 De eerste reacties van de protestantse en de joodse gemeenten vanaf 1933

Hoe reageerden de lidmaten van de hervormde kerk in Roermond op de ontwikkelingen in hun stad in het Interbellum? Korte tijd na de machtsomwenteling in nazi-Duitsland ontving de joodse kerkenraad medio april 1933 ten huize van haar eigen voorzitter bezoek van dominee A. Keers en de ouderlingen van de Roermondse hervormde gemeente. Het doel van dit bezoek was om deelneming te betuigen met de vervolgingen van de Joden in Duitsland. De voorzitter sprak namens zijn gemeente dank uit voor deze sympathieke daad van medegevoel in het lijden van de Joodse verdrukte broeders.⁶⁸⁵

Bij het tachtigjarig bestaan van de synagoge in juni 1933 werd enige terughoudendheid noodzakelijk geacht vanwege de recente ontwikkelingen in Duitsland. Er werd wel feest gevierd, maar de onheilspellende tijdingen uit het buurland hadden duidelijk gemaakt hoe ernstig de situatie daar was.⁶⁸⁶

In diezelfde periode werd er door de leden van de Joodse gemeente een comité gevormd om steun te verlenen aan Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Het bestond uit de dames Caroline Goedhart-Gottschalk en Recha Goudsmit-Lehmann en de heren A. Sternfeld, voorzitter, A. Leviticus en L.F. Israëls.⁶⁸⁷

De dreiging vanuit Duitsland deed de aanhang voor de zionistische idealen aanzienlijk groeien. Op 14 mei 1933 werd op initiatief van de afdeling Eindhoven van de Nederlandsche Zionistenbond in Roermond een propagandabijeenkomst belegd. Het doel was de oprichting van een afdeling

⁶⁸³ Fritz Demuth (1876-1965) was een bekend links-liberaal. Hij vluchtte in 1933 naar Zwitserland en vertrok vandaar in 1936 naar Engeland. Na de oorlog werkte hij mee aan het Duitslandprogramma van het *Central European Joint Committee*. Ontleend aan wiki.drafd.org/index.php/Fritz_Demuth.

⁶⁸⁴ Van Lieshout, *De aal van Oranje*, 237-238.

⁶⁸⁵ *NIW*, 21.04.1933.

⁶⁸⁶ *CBIN*, 23.06.1933.

⁶⁸⁷ *NIW*, 21.04.1933.

Roermond. Elf leden traden op die dag toe, zodat er meteen een voorlopig bestuur kon worden samengesteld. Dat bestond uit Cesar Hiegentlich, Oscar Goudsmit en Armand Leviticus. Tot afgevaardigde van het Joodsch Nationaal Fonds werd Recha Goudsmit-Lehmann benoemd.⁶⁸⁸

Twee maanden daarna, op donderdag 14 juli, verzorgde Jacob Hiegentlich voor de kort voordien opgerichte afdeling een lezing over Heinrich Heine. Voorzitter Armand Leviticus opende de vergadering met een kort woord gewijd aan de nagedachtenis van [Theodor, HvdB] Herzl, waarna Hiegentlich een parallel trok tussen de actualiteit en de periode, waarin Heine geleefd had. Ook toen braken – na de val van Napoleon – in Duitsland weer de middeleeuwen uit en werd de emancipatie van de Joden gestuit. Alleen de christelijke doop leek veiligheid te bieden. Ook toen werden boeken verboden en geconfisqueerd. Duitsland misbruikte volgens hem Heines liederen en andere gaven van Joodse huize en hield de Joodse geest voor minderwaardig. Hij sloot af met de uitspraak dat voor de geest het zionisme de ‘einzige Lösung’ was.⁶⁸⁹

Zelf probeerden de Roermondse Joden zich ook mentaal te wapenen tegen het geweld uit Duitsland. Want op 17 december 1933 sprak dr. B. Levy uit Maastricht voor de vrouwenvereniging *Esrath Nosjiem* over het wezen van het antisemitisme. Hij sprak deze woorden uit: ‘Wij zijn in de maand Kislew, de maand waarin het licht van de Menouro ons toeschijnt. Dit licht is het teken van hoop voor onze voorouders geweest, maar het is ook het teken van hoop voor ons in deze droevige tijden.’⁶⁹⁰ Levy besprak de uitingen van antisemitisme in Duitsland in woord en geschrift en citeerde verschillende passages in werken van antisemitische schrijvers. Na een opsomming van namen van Joodse geleerden uit Duitsland, die zich voor de wetenschap verdienstelijk hadden gemaakt, gaf hij de wens te kennen dat zijn woorden zouden bijdragen om de Joden verweer in de hand te geven tegen het antisemitisme.⁶⁹¹

Op zondag 15 september 1935 bezocht opperrabbijn Salomon Heertjes de Roermondse gemeente. Na de gebruikelijke inspectie van de school werd de namiddagdienst gehouden. Heertjes sprak daarbij vooral over de omstandigheden in het naburige Duitsland.⁶⁹²

Enkele dagen na de *Kristallnacht*, op 14 november 1938, bezocht de commissaris van de Koningin in Limburg Eduard O.J.M. van Hövell tot Westerflier samen met de Roermondse burgemeester Paul J. Reymer de

⁶⁸⁸ *De Joodsche Wachter*, 01.06.1933.

⁶⁸⁹ *Ibidem*, 28.07.1933

⁶⁹⁰ Kislew is de negende maand van het Joodse jaar. Deze valt in november/december. De Menouro (Menora) is de liturgische kandelaar met negen armen gebruikt voor het Chanoeke feest (het lichtenfeest) dat plaatsvindt op 25 Kislew. Dit feest herdenkt de overwinning van de Makkabeeën op de buitenlandse machten en de herovering van de Tempel in Jerusalem waarna de menora in de Tempel op miraculeuze wijze acht dagen brandde.

⁶⁹¹ *NIW*, 22.12.1933.

⁶⁹² *NIW*, 20.09.1935.

synagoge. Leraar Israëls sprak de hoogwaardigheidsbekleders toe en zei onder andere dat dit bezoek een troost voor hem en zijn gemeente was op deze dag van vasten en bidden. De belangstelling van de Nederlandse autoriteiten sterkte hen om middelen te bedenken om het lijden van hun broeders te helpen verzachten.⁶⁹³

II.3.10 Intensieve vluchtelingenstromen vanaf 1933

De vluchtelingenstromen uit Oost-Europa, de ‘doortrekkenden’, bleven na afloop van de Eerste Wereldoorlog, ook in Roermond, aanhouden, ook al had de IJzeren Rijn ten gevolge van die oorlog zijn belang als Europese spoorverbinding verloren. De daarop volgende oorlog tussen het heropgerichte Polen en Rusland, de onzekere toestand in de zelfstandig geworden delen van het voormalige Oostenrijks-Hongaarse rijk en de aanhoudende agressieve behandeling van Joden zullen debet zijn geweest aan de voortzetting van de vlucht naar het westen. Direct na de machtsovername door de NSDAP in Duitsland werd vrijwel van de ene dag op de andere de gevaarlijke politieke situatie in dat land het belangrijkste probleem. Tegenstanders van het naziregime en leden van de doelgroepen waarop dit regime het gemunt had, restte niets anders dan een vlucht naar het buitenland. Voor Joden in Duitsland werd het tijd om de grens over te steken zodra en zolang dat kon.

De waarnemend procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Bosch, mr. E.L.M.H. Speyart van Woerden, gaf als hoogste handhaver van de openbare orde in Zuid-Nederland meteen instructies om vluchtelingen te weren.⁶⁹⁴ Op 1 mei 1933 schreef hij aan alle politiekorpsen in Brabant en Limburg over de ‘grooteren toeloop van Israelieten uit Duitschland, die op clandestiene wijze de Duitsch-Nederlandsche grens overschrijden en niet in het bezit zijn van de vereischte legitimatie papieren en middelen van bestaan’. Die situatie was onduidbaar en hij wenste dat de regels gehandhaafd werden.

De politiebewaking van de grens was na het Vestigingsverdrag van 1904 in Nederland in handen gelegd van vier grenscommissarissen, gevestigd in Nieuweschan, Enschede, Zevenaar en Venlo. Enkele jaren later werd Heerlen daaraan toegevoegd, omdat de grenslijn van de provincie Limburg te lang was voor één functionaris. Tijdens de jaren dertig was de Venlose politiecommissaris Ch.A.S.Ph. Schnebbelié verantwoordelijk voor de grens van Midden- en Noord-Limburg en de Heerlense politiecommissaris Lambert Offermans voor het zuidelijke deel van de Limburgse grens met Duitsland.

⁶⁹³ *NIW*, 18.11.1938.

⁶⁹⁴ Speyart van Woerden was in 1933 nog advocaat-generaal. Vanaf 1934 tot 1940 en in de periode 1944 tot 1955 was hij procureur-generaal in Den Bosch.

Deze beide functionarissen hebben het barse en in de loop der jaren steeds onbarmhartiger vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering – de opeenvolgende ministers van Justitie Jan Donner, Josef van Schaik en Carel Goseling – met kracht en welhaast meer dan plichtgetrouw uitgevoerd. De vergaande uitvoering van dit regeringsbeleid en de daarmee vaak samenhangende nauwe samenwerking met de Duitse (nazi)autoriteiten worden proto-collaboratie genoemd.⁶⁹⁵ De Venlose commissaris is in die samenwerking erg ver gegaan, verder dan redelijkerwijs van hem verwacht mocht worden. In de Nederlandse linkse pers werd hem regelmatig collaboratie verweten.⁶⁹⁶ De Heerlenaar Offermans had tegen Joden de bekende en vanouds bestaande grove vooroordelen zoals ‘woekerjoden en arbeidsschuwe profiteurs’. Zij zouden volgens de ‘traditie van hun ras’ een afschuw hebben van handenarbeid en een gebrek aan ontzag voor de westers-christelijke moraliteit. Zijn uitzettingsbeleid was al keihard en meedogenloos voordat de regering in 1933 en in de jaren daarna haar beleid verscherpte.⁶⁹⁷

Toch waren daarmee nog niet alle gevluchte Joden in Roermond rechteloos geworden. Alfred Katzenstein, hiervoor genoemd als lid van de verzetsgroep van Theo Hespers en Max Behretz, kreeg op 2 maart 1934 een vergunning om in Roermond te blijven.⁶⁹⁸ Hespers zelf had als tegenstander van Hitler eerder een verblijfsvergunning gekregen. In die eerste jaren van het naziregime zijn er in Roermond nog voorbeelden te over van vluchtelingen die relatief gemakkelijk een al dan niet tijdelijke verblijfsvergunning kregen. Een willekeurig voorbeeld is de Poolse Jood Szymon Juda Wolchaim die als vluchteling in november 1934 in Roermond ter uitwijzing werd aangehouden, maar niet direct werd teruggestuurd. Na ingrijpen van Sallie Goudsmit, voorzitter van de Roermondse Joodse gemeente, nam het nationale Comité Joodsche Vluchtelingen in Amsterdam op 18 november contact op zowel met de minister van Justitie als met de commissaris van politie in Roermond om heroverweging van de uitwijzing te bepleiten.⁶⁹⁹

II.3.11 Joodse vluchtelingen in Roermond

Veel tegenstanders van het naziregime werden in Duitsland gevangengenomen en verbleven daar in gevangenissen of concentratiekampen. Het komt ons nu onbegrijpelijk voor dat Nederland toen aan de landsgrens hardvochtig optrad en

⁶⁹⁵ *De Volkskrant*, 19.12.1997, interview met de Amsterdamse hoogleraar Ger van Roon over het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de jaren dertig.

⁶⁹⁶ Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, 217-218 en 410.

⁶⁹⁷ Piersma, *Op eigen gezag*, 30-35. Piersma geeft Offermans ten onrechte de voornaam ‘Leo’. In Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 133, wordt Offermans echter een kritische geest genoemd die niets te maken wilde hebben met de nazi’s.

⁶⁹⁸ GAR, nr. 2002 Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, toegangsnr. inv.nr. 930.

⁶⁹⁹ *Ibidem* inv.nr. 204.

vluchtelingen uitleverde aan hun vervolgers, hoewel het optreden van Europese landen in de huidige al vele jaren voortdurende vluchtelingencrisis verontwaardiging over het toenmalig optreden hypocriet maakt.

Toch waren de wreedheden van het naziregime bij velen al vroeg bekend. Naar Nederland gevluchte Duitse politici en schrijvers hadden het geweld vaak zelf aan den lijve ondervonden. Alleen al in het kleine Roermond wisten Theo Hespers en Alfred Katzenstein na hun vlucht in 1933-34 hoe gewelddadig het regime in hun vaderland was geworden. Via hun Duitse contacten werden de leden van de groep Hespers aanhoudend geïnformeerd. Roermondse Joden hadden bovendien vanouds veel familiecontacten met Duitsland. Die hielden hen op de hoogte. De leiding van de hervormde kerk in Roermond ontving de *Berichten uit den Duitschen kerkstrijd*, een uitgave verzorgd door predikanten uit Groningen.⁷⁰⁰ In Limburg was Henri Poels goed op de hoogte, onder andere door zijn contacten met de in 1934 naar Oldenzaal gevluchte jezuïet Friedrich Johannes Muckermann.

Wat in dit opzicht voor Roermond gold, gold voor heel Nederland. Men hoeft er de boeken van Jacob Hiegentlich, vrijwel alle verschenen in de jaren dertig, op na slaan. Hiegentlich heeft al vroeg geweten van de naziwreedheden. In het blad *De Joodse Wachter* van 1 september 1933 publiceerde hij een beschouwing met de veelzeggende titel: 'De nutteloosheid der argumenten'.⁷⁰¹ Daaruit blijkt dat hij *Mein Kampf* gelezen had. Het artikel bevat de veelzeggende passage:

'Het is een Umwertung aller Werte die in Duitsland plaatsgrijpt: wat de humanist goed noemt, heet daar nu slecht. Daarbij zijn de heren 't oneens of men de Joden weer moet kerstenen, braden of in anderen zin uitroeien of in Ghetti sluiten.'

Hij besepte in 1933 maar al te heel goed wat de bloeddorstige plannen van Hitler waren.

Dat ook de Roermondse politie goed geïnformeerd was over hetgeen in Duitsland gebeurde, kan men ontlenen aan de brieven die in 1937 werden geschreven over het echtpaar Hermann en Minna Wehrmann-Zirker met hun zoon Theodor. Het waren Poolse Joden. Vader Wehrmann was in dat jaar 76, moeder Minna 72 en zoon Theodor 42 jaar oud. Zij allen woonden in Keulen en wilden graag één keer per maand op bezoek bij hun dochter en zuster, Ida Wolf-

⁷⁰⁰ Van der Bruggen, 'Herman Hoogendijk', 58.

⁷⁰¹ Hiegentlich, 'De nutteloosheid der Argumenten', in: *De Joodsche Wachter*, 01.09.1933. Dit artikel is ook opgenomen in Ypes, *Jacob Hiegentlich*, 101-108. Het boek is uitgegeven door de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan in 1949.

Wehrmann, die in Hotel Wilhelmina aan het Stationsplein verbleef. Als Polen hadden zij een visum nodig om naar ons land te komen.

De Haagse regeringsambtenaar die die visa af zou moeten geven, vond het maar niets. Het leek hem eenvoudiger wanneer de dochter haar familie maandelijks in Keulen ging bezoeken. Dat zou voor de hand liggen want haar ouders waren toch al zo oud. Commissaris Odekerken scheef daarop op 2 april 1937 naar Den Haag dat de dochter ‘niet naar Duitschland wenscht te gaan wegens de onaangenaamheden welke de Israeliten in Duitschland te verduren hebben’. En hij vervolgde: ‘Ook de ouders verkiezen niettegenstaande hun betrekkelijk hoogen leeftijd een bezoek aan Nederland, omdat zij hier ten minste als menschen behandeld worden en de paar dagen welke zij hier verblijven voor hen een zekere verlichting brengen in het troosteloos leven hetwelk zij in Duitschland moeten leiden’. Hij had dan ook geen bezwaar tegen de verlening van een visum.

Een vergunning om in Nederland te blijven kreeg het echtpaar echter niet. Hermann Wehrmann overleed in Keulen op 18 december 1937. Zijn weduwe Minna Zirker slaagde er om enkele maanden daarna Nederland binnen te komen en werd op 5 april 1939 in Roermond geregistreerd als vluchteling. Hun zoon Theodor moest in Duitsland blijven, vluchtte later naar Frankrijk en heeft dat met de dood moeten bekopen.⁷⁰²

In het al genoemde Roermondse Joodsch Vluchtelingencomité had in de tussentijd Sallie Julius Goudsmit zitting genomen. Sallie, geboren op 10 mei 1894, was een zoon uit het al genoemde geslacht Goudsmit. Samen met zijn broer Henri Willem dreef hij de reeds vermelde winkel in manufacturen en herenkleding L. Goudsmit & Zonen (Elgozo) aan de Neerstraat 4/Brugstraat 5. Sallie was getrouwd met Recha Lehmann, dochter van een Duitse rabbijn. De politiedossiers bevatten brieven over de illegale activiteiten van het comité, lees van Sallie Goudsmit. Veel vluchtelingen, die bij Roermond over de grens kwamen, vonden via hem onderdak.

Van de activiteiten van het comité is geen schriftelijk verslag bewaard gebleven. Van enkele vluchtelingen zijn meer concrete gegevens zoals hun verdere levensloop bekend, waaronder die van Alfred Katzenstein. Hij werd door Sallies echtgenote, Recha Lehmann, in 1934 geholpen. Maar in de loop van de jaren dertig hebben ook in de regio Roermond grote aantallen vluchtelingen geprobeerd de grens over te steken. Alleen al van het jaar 1939 zijn vele vluchtpogingen vastgelegd in het dossier Buitenlandse Vreemdelingen van de

⁷⁰² Theodor (Theo) Wehrmann, geboren 20.03.1895 in Oberhausen/Mühlheim a. d. Ruhr, woonde in Keulen en vluchtte naar Frankrijk. Via het kamp Drancy kwam hij in Auschwitz waar hij op 9 september 1942 overleed. Bundesarchiv Memorial Book.

gemeente Roermond.⁷⁰³ In het merendeel van de gevallen werd toelating geweigerd, waarna vaak uitzetting naar het land van herkomst, nazi-Duitsland volgde.

Daarbij valt op dat politiecommissaris Odekerken vrijwel altijd aan de minister van Justitie adviseerde dat de betrokken vluchtelingen geen gevaar in Duitsland te duchten hadden. Toen Sallie Goudsmits zwager S. Lehmann in het najaar van 1938 een verblijfsvergunning aanvraag, werd daar negatief over geadviseerd. Na het begripvolle commentaar uit 1937 op de aanvraag van de familie Wehrmann verbaast het te zien dat het hoofd van de politie een jaar later aldus adviseerde: ‘Van andere verdrukking van genoemde familie [dus van de schoonfamilie Lehmann van Sallie Goudsmit, HvdB] in Duitschland is mij bij verhoor niets gebleken. Waar bovendien nog familie in Duitschland woont, meen ik U in overweging te moeten geven afwijzend op het verzoek te adviseren’. Dat roept de vraag op wat er voor de politiecommissaris veranderd was sinds hij in 1937 zoveel begrip had getoond voor de grote nood van het echtpaar Wehrmann-Zirker. Na de eerdere weigering van de minister om zijn adviezen, zoals dat over de familie Wehrmann, over te nemen volgde hij gehoorzaam het aanzienlijk strenger geworden vluchtelingenbeleid van justitieminister mr. Carel Goseling (RKSP).

De geweigerde vluchtelingen lieten zich na hun uitzetting niet afschepen en bleven pogen Nederland toch binnen te komen. Onverbiddelijk werden zij telkens weer opnieuw over de grens gezet. Dat moet tot wanhopige scènes hebben geleid. Naarmate de vluchtelingenstroom toenam, werd dus ook het beleid van de Roermondse gemeentepolitie strenger. Na de oorlog werd dat nog eens extra duidelijk toen een van de weinige overlevenden van de Shoah, de uit Berlijn afkomstige Jood (van Poolse afkomst) Adolf Gabel, zich erover beklagde dat hij in december 1938 in Roermond was gearresteerd vanwege illegale grensoverschrijding en door de politie-inspecteur Bots over de Duitse grens was gezet.⁷⁰⁴ Ook na een tweede poging had de politie hem naar Duitsland uitgezet. Pas na zijn derde illegale komst in Nederland was het hem gelukt om in het Vluchtelingenkamp Hoek van Holland te komen. Hij was telkens naar Roermond teruggekeerd, omdat hij wist dat Sallie Goudsmit daar actief was met zijn Joodsch Vluchtelingencomité.

Ondanks het strengere beleid lukte het Sallie Goudsmit in november 1938 om samen met zijn neef Oscar hun respectieve schoonouders in Nederland toegelaten te krijgen. Voor Sallie waren dat de rabbijn Sussmann Lehmann en zijn echtgenote Amalie Marx en voor Oscar waren dat Joseph en Bertha Herz-

⁷⁰³ GAR, nr. 2002 Gemeentepolitie van Roermond 1841-1945, inv.nr. 334.

⁷⁰⁴ GAR, nr. 2008, Archief van Politieke Opsporingsdienst afd. Roermond, inv.nr 166.

Löb. Bovendien werd soms oogluikend toegestaan dat afgewezen vluchtelingen, zoals de echtelieden Lewin-Winter en Strauss-Mayer, ondanks de negatieve beslissingen van de minister in Roermond konden blijven.

Karl Heinz Lewin en zijn vrouw Johanna Winter kwamen in januari 1938 naar Roermond en exploiteerden samen met het zojuist genoemde andere Duitse vluchtelingenechtpaar – Erwin Lothar en Elisabeth Strauss-Mayer – een geneesmiddelen- en cosmeticafabriekje. Ook gingen zij voor de firma Goudsmit met manufacturen langs de deur in de dorpen rond Roermond. Zij kregen steun van het vluchtelingencomité. Desondanks waren ze zo arm dat ze het bad met geiser en de kachel uit hun huis moesten verkopen. Ook voor hen was er naar het adviserend oordeel van de Roermondse politie bij terugkeer naar Duitsland geen sprake van direct levensgevaar.

In het kader van het verscherpte vluchtelingenbeleid meldde commissaris Odekerken in augustus 1938 dat Sallie Goudsmit bekend stond als iemand die Joodse vreemdelingen hulp verleende om clandestien het land binnen te komen. Sallie Goudsmits werk wekte irritaties op bij PG Speyart van Woerden. De politie in Roermond moest hem de gehele doopceel van Sallie Goudsmit aanleveren, met opgave van zijn inkomen en vermogen over meerdere jaren. Aan Sallie Goudsmit moet toen meerdere malen aangezegd zijn dat hij uit het bewakingsgebied – bedoeld zal zijn de grenszone waarin Roermond lag – verwijderd zou worden.

Een ander hulpadres voor vluchtelingen was de confectiezaak van Cees Hiegentlich aan de Markt 27. Hij had achterin zijn winkel een kantoor waar vluchtelingen werden ontvangen. Volgens een toenmalige medewerkster van Cees leek het soms meer op een reisbureau waar dagelijks geprobeerd werd vluchtwegen te regelen naar veilig geachte oorden. Deze medewerkster, Truus Jetten uit de buurtschap De Weerd bij Roermond, heeft later een belangrijke rol in het verzet gespeeld. Zij en haar zus Ella hebben vele Joodse jongeren en volwassenen aan onderdak geholpen en het leven gered.⁷⁰⁵ Truus Jetten zou in 1942 in Amsterdam de dochter van Joseph Hiegentlich, Rosalie (schuilnaam Lieke), op gaan halen en haar bij haar eigen ouders in De Weerd onderbrengen.⁷⁰⁶ Joseph Hiegentlich, zoon van Sallie, was in de jaren dertig een bekend Amsterdams advocaat. In die hoedanigheid figureert hij in *Schipbreuk te Luik*, de meergenoemde roman van zijn broer Jacob. Joseph en zijn broer Cees, bekend als zij waren in Roermond, hadden al vóór de oorlog aan de familie Jetten gevraagd of zij in geval van nood hulp zouden kunnen krijgen.

⁷⁰⁵ Vader en moeder Jetten en hun dochters Truus en Ella zijn door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’.

⁷⁰⁶ Het verhaal van de onderduikjaren van Lieke Hiegentlich is onderwerp van de documentaire *Ze is een tijdje van ons geweest*, een productie van het Historiehuis Roermond.

Na hetgeen zijn echtgenote Recha Lehmann eind jaren dertig in Duitsland was overkomen, moet Sallie Goudsmit eens te meer een gewaarschuwd man geweest zijn. Recha had bij een bezoek aan haar geestelijk gehandicapte broer, die in een verpleeginrichting in Duitsland verbleef, moeten meemaken dat deze plotseling overleden was zonder enig verder bericht of enige uitleg aan de naaste familie. Zij bezocht haar broer met zekere regelmaat, zodat het overlijden voor haar onverklaarbaar moet zijn geweest. Deze broer van Recha is een slachtoffer geworden van het euthanasieprogramma voor geestelijk gehandicapten.

Veel tijd besteedden politie en justitie aan het opsporen van mensensmokkel. Zo arresteerde de Belgische douane in juli 1939 de vluchteling Albert Löwenstein, een veertigjarige Duitse Jood, in het stationsgebouw van Maaseik. Hij had naar zijn zeggen al tweemaal in een concentratiekamp gezeten en de aanzegging gekregen uit Duitsland te verdwijnen of hij zou weer opgepakt worden. Löwenstein had een bewijs van Nederlanderschap in zijn bezit dat bij controle bleek toe te behoren aan een Roermondse jongen. Na maanden spoorwerk van de Roermondse en Belgische politie bleek dat dit bewijs door die Roermondenaar tegen vergoeding tijdelijk was afgestaan, waarna Löwenstein via vele omwegen langs Dalheim-Rödgen, gemeente Wegberg, en Vludrop Station naar het gehucht Lerop bij St.-Odiliënberg en vandaar naar België gesmokkeld was.

Bij zijn vlucht uit Duitsland was hij geholpen door de in Roermond wonende Emiel Duda en de Duitse Jood Josef Beretz. Zij en hun Belgische assistent bij hun vluchtelingenlijn kregen daarna een verbod opgelegd zich nog langer in het bewakingsgebied te bevinden. Bij het onderzoek was gebleken dat zij al veel langer een vluchtelingenlijn voor Duitse Joden in stand hadden gehouden. Men moet vrezen dat Löwenstein naar Duitsland teruggestuurd is. Ook België zal Duitsland beschouwd hebben als een bevriende natie die niet voor het hoofd gestoten mocht worden.

Voorbeelden van vluchtelingen die zich metterwoon in Roermond settelden, zijn er te over. In de Schoenmakersstraat vestigde zich in 1934 het echtpaar Passmann-Vogelsang met een winkel in elektrische benodigdheden. Aan de Abdijhof 6 woonde sinds 1939 de uit Heidelberg afkomstige gefortuneerde handelsagent en voormalig sigarenfabrikant Erich Marx met zijn echtgenote Carola Basnizki. Zij was de dochter van de meubelfabrikant Gustav Basnizki, eigenaar van de *Badische Möbelwerke GmbH* in Langenbrücken. Dat bedrijf had de familie medio 1938 gedwongen moeten verkopen.

In het woon-winkelpand Bergstraat 3 exploiteerden sinds 1939 Hermann en Mietje Falkenstein-van der Sluis – hij was afkomstig uit het Duitse Gangelt – een bazaar onder de naam ‘Mifa’(acroniem van de naam van de eigenaresse).

Drie zussen van Elsa Goudsmit-Hahn, Elka, Auguste en Ida Hahn, kwamen eind 1936 samen met hun vader Moses vanuit Auerbach naar Roermond om voor het bedrijf van hun zus en haar man Henri Willem te werken. Dat deden ook Albert Wolf en zijn echtgenote Hermine Goudsmit met hun twee kinderen Herbert en Fanny Felice. Zij kwamen uit Grosz-Umstadt.

Uit Breslau (tegenwoordig Wroclaw geheten) vluchtten Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs in 1939 naar Roermond, waar zij woonden aan de Robert Regoutstraat 50. Als gewezen hoogleraar mijnbouwkunde ging Wilhelm Gross, internationaal bekend als deskundige op zijn vakgebied, aan het werk als eenvoudig en slecht betaald laborant in de plaatselijke meelfabriek Smeets. Om in leven te blijven en voldoende inkomen te hebben moest zijn vrouw Gertrud naai- en verstelwerk doen voor particulieren. Ook zij was afkomstig uit een welgestelde familie. Zij werd bovendien tijdens de oorlog enig erfgename van haar zeer vermogende oom in Zwitserland. Ondanks haar aanzienlijke maar onbereikbare Zwitserse vermogen moest het echtpaar Gross in Roermond op de rand van de armoede leven.⁷⁰⁷

In datzelfde jaar 1939 kwamen ook de uit Heilbronn afkomstige handelaar Hermann Wolf met zijn echtgenote Anna Eisig naar Roermond. Zij waren, net als de echtelieden Gross-Sachs, van oorsprong welgesteld. In Roermond hebben zij tot hun deportatie op 9 april 1943 naar Westerbork moeten leven op een bovenkamer op het adres Swalmerstraat 16.⁷⁰⁸

Veel vluchtelingen zullen direct naar Amsterdam, Rotterdam of Antwerpen zijn doorgereisd. Roermond was maar een kleine stad waar NSB'ers actief waren en de dreiging van het agressieve antisemitisme was wel erg dichtbij. Volgens een onvolledige inventarisatie van de aanwezige naar Nederland gevluchte en in Roermond woonachtige Joden uit oktober 1941 waren er toen zeven Duitse Joden die al in 1933 Duitsland ontvlucht waren. Een staatloze en een Duitse Jood woonden in Roermond sinds 1934. Vanaf 1935 woonden er een staatloze en drie Duitse Joden. Twee staatlozen en acht Duitse Joden waren in 1936 gekomen. Zeven Duitse Joden hadden in 1937 definitief hun heil in Roermond gezocht. Negen Duitse, een Poolse en vier staatloze Joden hadden dat in 1938 gedaan. Maar liefst 23 Duitse Joden en een Poolse Jood waren in 1939 naar Roermond gevlucht. Hoe onvolledig ook, duidelijk is dat de aantallen vluchtelingen gelijke tred hielden met het toenemen van de felheid van de vervolgingen in Duitsland.

⁷⁰⁷ Van der Bruggen, 'Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs', 128-132.

⁷⁰⁸ SHCL, EAN 997, doos 3, bevat correspondentie van het echtpaar Wolf-Eisig.

II.3.12 De beschikking van 19 december 1938

Het registreren van Joodse vluchtelingen en het verwerken van hun gegevens in het bevolkingsregister is vaak niet consequent gebeurd. Voor de onderzoeker die gegevens over vluchtelingen wil vinden, zijn voor de eerste jaren na 1933 daarom vooral de registers van de plaatselijke politie van belang. De *Anschluss* van Oostenrijk op 13 maart 1938 had opnieuw een grote stroom Joodse vluchtelingen veroorzaakt. Die werd weer gevolgd door een tweede stroom na de *Kristallnacht* van 9 op 10 november van dat jaar.

Voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd dat aanleiding tot de uitvaardiging van een beschikking om die toestroom en registratie nogmaals te regelen.⁷⁰⁹ Joodse en andere ‘niet-Arische’ vluchtelingen die na 1 maart 1938 in Nederland waren gekomen, dienden in een apart register vermeld te worden. Gedurende de eerste vijf jaar zouden zij daarna niet in het bevolkingsregister mogen worden opgenomen.

In Roermond leidde dit tot het aanleggen van een verblijfsregister, waarin binnen korte tijd 39 vluchtelingen, allen Joden, werden opgenomen.⁷¹⁰ Van die groep vertrokken binnen zeer korte tijd 26 personen naar West-Nederland of het buitenland. Ondanks dit verblijfsregister bestaat de indruk dat er nog steeds vluchtelingen waren die in het geheel niet bekend waren bij de plaatselijke autoriteiten. Niet uitgesloten mag worden dat het voor de gemeentelijke overheid of de politie aantrekkelijker was om niet te registreren. Deze illegale vluchtelingen konden dan geen rechten opbouwen. Dat zou een eventuele uitzetting kunnen vergemakkelijken.

In 1939 werd in Reuver nabij Roermond nog een kamp ter opvang van illegale Joodse vluchtelingen opgericht in een oud kloostergebouw.⁷¹¹ Dit kamp, dat veel te dicht bij de grens met Duitsland lag, heeft slechts een beperkt aantal maanden bestaan. In de in dat jaar gehouden jaarvergadering van de ‘Vereniging R.E.O.R.’ (Ritueel Eten Op Reis) werd de hulp ingeroepen van de leden voor de verstrekking van koosjer eten aan de vluchtelingen in dit kamp.⁷¹²

⁷⁰⁹ Beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken van 19 december 1938, nr. 36289.

⁷¹⁰ GAR, Afd. I nr. 6, inv.nr. 1282.

⁷¹¹ *CBIN*, 09.03.1939. Er waren nog twee andere kampen voor illegale vluchtelingen, namelijk in Hoek van Holland en in Hellevoetsluis.

⁷¹² *Ibidem*, 19.01.1939.

II.3.13 Conclusie

Tijdens het Interbellum waren de Roermondse Joden met hun winkels en zaken een vertrouwd beeld geworden in de stad. Bij tal van lokale maatschappelijke activiteiten waren zij betrokken. Evenmin als in voorafgaande decennia betekende hun maatschappelijke integratie dat anti-judaïsme en antisemitisme uit de samenleving als geheel verdwenen. Om van de presentie daarvan in de lokale gemeenschap een beeld te krijgen zijn de romans van Jacob Hiegentlich nog altijd zeer lezenswaard. Op scherpe wijze kaart hij daarin de problematiek aan van Joden die leven en werken in een samenleving die vrijwel geheel door katholieken en het katholicisme wordt gedomineerd. De literaire verbeelding in zijn werk van de wijze waarop de Joodse gemeenschap haar bestaan in zo'n overwegend katholieke samenleving vormgaf, biedt ons tevens een fraai inzicht in het Joodse leven in de mediene.

In een vaak complex en moeilijk te ontwarren kluwen van ideeën en bewegingen blijken politiek en godsdienst, kerk en staat, ook in deze jaren tussen de beide wereldoorlogen nauw met elkaar verweven te zijn. Dat er een ideologische samenhang te ontwaren is tussen conservatief-radicalen bewegingen als integralisme, corporatisme, fascisme en antisemitisme valt nauwelijks te ontkennen. Sommige katholieken, inclusief kunstenaars en intellectuelen, bleken geestelijk weinig weerbaar tegen dergelijke reactionaire krachten. Waarom dweepten zij met een figuur als Léon Bloy uit wiens werk een onloochenbaar antisemitisme sprak dat een eventueel filosemitisch sentiment ver in de schaduw stelde? Waarom gingen zij achter een man als Arnold Meijer aan, die er voorstander van was dat Joden als volwaardige burgers uit de maatschappij werden verwijderd? Welke invloed op de 'gewone' katholieken ging uit van de wetenschap dat pausen soms nauwe en vriendschappelijke relaties onderhielden met fel antisemitische priesters?

De rol van de katholieke pers bleef onverminderd van betekenis in het Interbellum, naast die van opkomende rechts-nationalistische partijen en groepen. In deze jaren deed zich meer dan ooit tevoren de aanwezigheid van politieke partijen gevoelen die hun aanhangers een eigen platform voor propaganda boden. Opmerkelijk is dat in het katholieke Roermond bewegingen als Nationaal Front en zeker de NSB al snel een behoorlijke aanhang verwierven. De reden van die populariteit kan met recht gezocht worden in contemporaine sociaaleconomische omstandigheden. Maar daarbij valt aan te tekenen dat gegoede stadsburgers en vooraanstaande liberalen van harte sympathiseerden met deze rechtse groeperingen en partijen, in het beste geval zonder zich te bekommeren om het antisemitisme dat in die kringen werd uitgedragen. Valt de populariteit van het politiek-kerkelijke mengsel van een

radicaal nationalisme en antisemitisme uiteindelijk ook te beschouwen als een late vrucht van de anti-Joodse teneur van de katholieke pers van de late negentiende en vroege twintigste eeuw?

Wat daarvan zij, de katholieke kerk liet in de jaren dertig luid en duidelijk ook een ander geluid horen. Onder leiding van mgr. Lemmens keerde het bisdom Roermond zich herhaaldelijk fel tegen de uitingen van nationaalsocialisme en antisemitisme. Nog voordat de encycliek *Mit brennender Sorge* verscheen, liet de bisschop al protestbrieven uitgaan. Eenzelfde geluid liet ook hoofdaalmoezenier Henri Poels horen. Met dergelijke protesten doorbraken deze katholieke geestelijke leidlieden een haast ingesleten kerkelijk patroon, op zich zelf een opmerkelijk gegeven.

De houding van bisschop Lemmens en Poels roept met recht de vraag op in hoeverre antisemitisme endemisch was in de katholieke kerk. Voor wat Roermond in het Interbellum betreft – en ook in de direct daaropvolgende jaren, zoals we zo dadelijk zullen zien –, logenstraft deze stellingname van bisdom en clerus de opvatting van Blaschke die dat endemisch karakter beklemtoont. Het protest van de Limburgse leiders getuigt eerder van een zekere mate van empathie zoals Braun dat ontwaart bij katholieke leiders in Nederland.

In het Interbellum werd Roermond geconfronteerd met het voor de stad niet onbekende verschijnsel van een toevloed van vluchtelingen. In de tweede helft van de jaren dertig kwamen grote aantallen Joden de grens over. Ook als zij werden toegelaten, trokken de meesten toch verder. Niettemin bleef een aanzienlijk aantal van hen in Roermond, soms omdat ze de kans niet kregen naar elders in Nederland of naar een ander land te vertrekken. De landelijke overheid, in het bijzonder de opeenvolgende ministers van Justitie, trok hier veelal aan de touwtjes, met voor deze vluchtelingen soms schrijnende gevolgen.

In tal van opzichten vormde het Interbellum, nog onbewust en onbedoeld wellicht, de opmaat naar het drama van de vervolging van de Joden in de daaropvolgende jaren. Aan dat drama ontkwam ook Roermond niet. Het zou uiteindelijk de doodsteek betekenen voor de Joodse gemeenschap aldaar.